

Міністерство освіти і науки України
Криворізький педагогічний інститут
ДВНЗ «Криворізький національний університет»

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ В ТЕРМІНАХ

навчальний посібник

Кривий Ріг • 2013

УДК 1(091)

ББК 87.3

Ф 51

К о л е к т и в а в т о р і в:

Абдула А.І., кандидат філософських наук, доцент.

Козаченко Н.П., кандидат філософських наук, доцент.

Панафідіна О.П., кандидат філософських наук, доцент.

Р е ц е н з е н т и:

Гореліков Л.О., доктор філософських наук, професор;

Шрамко Я.В., доктор філософських наук, професор;

Балута Г.А., кандидат філософських наук, доцент;

Лисечко В.П., кандидат філософських наук, доцент;

Пісчиков В.С., кандидат філософських наук, доцент;

Холін М.М., кандидат філософських наук, доцент.

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (протокол №10 від 10 травня 2012 року).

Історія філософії в термінах

Ф 51 Історія філософії в термінах : навч. посіб / А.І. Абдула, Н.П. Козаченко, О.П. Панафідіна. — Кривий Ріг : Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет», 2013. — 175 с.

У посібнику представлені означення основних термінів курсу з історії філософії, що традиційно викладається в Криворізькому педагогічному інституті. Посібник структурований за основними темами історико-філософського курсу і охоплює найбільш вживані фундаментальні філософські поняття, володіння якими виступає основою для успішного складання екзамену з філософії та подальшого вивчення систематичного курсу філософії.

Для студентів, аспірантів та усіх, хто вивчає історію філософії.

УДК 1(091)

ББК 87.3

© Абдула А.І., Козаченко Н.П., Панафідіна О.П., 2012, 2013.

ЗМІСТ

Передмова	4
Вступ до філософії	7
Давньоіндійська філософія	15
Давньокитайська філософія	24
Антична філософія	30
Середньовічна філософія	44
Філософія епохи Відродження	55
Філософія Нового часу	64
Німецька класична філософія	73
Марксистська філософія	82
Сучасна західна філософія	89
Філософія життя	95
Філософія психоаналізу	100
Феноменологія	106
Герменевтика	112
Екзистенціалізм	116
Прагматизм	122
Неомарксизм	126
Аналітичний напрямок філософії XX ст.	134
Українська філософія	145
Російська філософія	158
Алфавітний покажчик	163
Персоналії	169

Передмова

*Філософія є системою філософських знань,
або раціональних знань із понять
Іммануїл Кант*

Важливою умовою професіоналізму у педагогічній діяльності є наявність філософської культури, яка може бути сформована в особистості лише на основі розвинутого в неї філософського мислення. У свою чергу, навчальний предмет «Філософія» покликаний передусім допомогти студенту виробити в себе навички такого мислення.

Філософським називається мислення, яке характеризується такими особливостями як: *раціональність* (на відміну від ірраціональності); *абстрактність* (на відміну від конкретності); *критичність* (на відміну від догматичності); *системність* (на відміну від фрагментарності). Крім того, філософське мислення потребує логічної, а не механічної пам'яті, тобто воно має носити ще й творчий і самостійний характер. Студент, який сформував у себе той тип мислення, який називається філософським, зможе використовувати ці навички у будь-якій сфері, демонструючи свій високий професіоналізм (за умови компетентності у своїй сфері діяльності).

Іноді доволі ерудовані студенти, вважають, що їм не варто докладати особливих зусиль при вивченні філософії. Справді, філософствувати на буденному рівні вміє майже кожен. Таку «філософію» Карл Поппер називає «некритичною популярною філософією буденного розуму» і пропонує відрізнити від неї «академічну філософію». В чому ж між ними різниця? «Академічна філософія» вимагає оволодіння, по-перше, усім попереднім філософським спадком, аби заново «не відкривати велосипед», і по-друге, вона характеризується специфічною філософською термінологією, яка дозволяє називати ті абстрактні речі, над якими ми намагаємось розмірковувати.

Оволодіння спеціальною філософською термінологією — перший етап формування філософської культури особистості й одночасно один із її критеріїв. Без цього неможливо ні сформувати філософське, тобто самостійне критичне мислення, ні зрозуміти філософські тексти, ні практично застосовувати філософські знання. *Головною особливістю філософських термінів* (у порівнянні з термінами, якими послуговуються інші науки) є те, що вони мають великий обсяг, але малий зміст. Тому їхнє означення вимагає, зокрема, вміння мислити абстрактно. Першим в історії філософії на це вказав у V ст. до н. е. давньогрецький філософ Сократ, який доводив своїм співрозмовникам, що вони «нічого не знають» з приводу означення таких термінів, як справедливість, мужність тощо. Адже вони концентрують свою увагу на видових поняттях (наприклад, справедливий устрій, справедливий вчинок), а Сократа цікавить означення родового поняття (справедливості самої по собі).

Запропоноване Вашій увазі видання словника філософських термінів «Історія філософії в термінах» покликане, за задумом авторів, допомогти зорієнтуватися у величезному масиві специфічних філософських понять, що відносяться до різних історичних типів філософії.

Даним словником можна користуватися двома шляхами:

1. Якщо Вас цікавить значення певного філософського терміну, то Вам необхідно звернутися до алфавітного покажчика і знайти, на якій сторінці наведене відповідне означення. У тому випадку, коли в алфавітному покажчику є декілька посилань, Вам необхідно визначитися з історико-філософським контекстом, тобто з тим, в якому історичному типі філософії вживався термін, що Вас цікавить (оскільки значення одних і тих самих термінів могли значно змінюватися протягом історії філософії);
2. Словник можна використовувати також в якості *додаткового* джерела для самостійного вивчення філософії як навчальної дисципліни. Змістовно він розбитий на окремі історичні та культурно-історичні типи філософії, в рамках кожного з яких спочатку наводиться перелік основних термінів, знання яких є необхідною передумовою оволодіння знаннями з історії філософії, а потім дається їхнє означення (*курсивом* позначені терміни, означення яких зустрічаються у словнику).

Насамкінець хотілось би ще раз наголосити на тому, що «*Історію філософії в термінах*» необхідно розглядати в якості довідкового і до-

даткового джерела при вивченні навчальної дисципліни «Філософія», що не може замінити основну літературу, а також самі філософські першоджерела. Призначення запропонованого Вам словника полягає у тому, що його можна використовувати як «настільну книгу», постійне звернення до якої дозволить зрозуміти значення основних філософських термінів, з якими Ви будете постійно зустрічатися на лекційних заняттях, у підручниках та іншій літературі філософського характеру. Розуміння значення філософських термінів сприятиме формуванню логічної, а не механічної пам'яті, а доречне їх використання забезпечить успішне оволодіння дисципліною «Філософія».

Вступ до філософії

- аксіологія
- генезис філософії
- гносеологія
- знання
- ідеалізм
- історія філософії
- історичний тип світогляду
- категорія
- людина і світ
- матеріалізм
- наука
- онтологія
- парадигма філософствування
- пізнання
- проблема філософська
- світогляд
- соціальна філософія
- суб'єкт і об'єкт
- філософствування
- філософська антропологія

Філософія (від гр. *philia* — любов і *sofia* — мудрість, буквально — *любов до мудрості*) — специфічна складова духовної культури, що являє собою систему знань про фундаментальні принципи *буття*, способи ставлення *людини до світу*. Термін «філософія» ввів у VI ст. до н. е. Піфагор, тим самим розмежувавши божественну мудрість і людську любов до мудрості.

Філософія може розглядатися як:

- (1) наука, що формує узагальнену картину *світу* і виступає як методологія для конкретних наук, які досліджують окремі фрагменти дійсності;
- (2) система знань про: 1) загальні властивості речей, явищ та процесів (*онтологія*); 2) сутність і природу людини (*філософська антропологія*); 3) загальні характеристики пізнання (*гносеологія*); 4) суспільство, як особливий вид *буття*, що розгортається у часі (*соціальна філософія*); 5) системи людських цінностей, що визначають головні характеристики співвідношення «*людина-світ*» (*аксіологія*);
- (3) *історичний тип світогляду* (поряд з міфологією та релігією), що характеризується системністю, раціональністю, критичністю, абстрактністю та універсальністю, в рамках якого здійснюється постановка, аналіз та розв'язання ключових світоглядних питань.

Аксіологія (від гр. *аксія* — цінність і *логос* — слово, вчення) — розділ *філософії*, у якому досліджуються цінності, їх походження та роль у житті людини і суспільства. У відношенні «людина-світ» **А.** вивчає оціночне ставлення *людини* до *світу*.

Генезис філософії — (1) виникнення *філософії* як особливої форми духовної культури у I тис. до н.е. або шляхом критики міфу (Стародавня Греція), або шляхом подальшого розвитку міфу та його раціоналізації (Стародавні Індія і Китай). *Філософія* виникає в період т. зв. «осьового часу», коли людина відкриває в собі духовний вимір, якісно відмінний від суто природного, а отже розглядає себе як особистість; (2) процес розвитку філософської думки в різні історичні епохи, результатом якого є формування різних історичних типів *філософії*, що змінюють один одного у часі (антична філософія, середньовічна філософія, філософія епохи Відродження, філософія Нового часу, сучасна філософія).

Гносеологія (від гр. *гносис* — знання, пізнання і *логос* — слово, вчення) — розділ *філософії*, у якому досліджується процес *пізнання*, його структура, джерела і форми, умови можливості істинного *знання* і його межі. У відношенні «людина-світ» **Г.** вивчає пізнавальне ставлення *людини* до *світу*.

Знання — філософська *категорія*, під якою найчастіше розуміється: (1) істинне обгрунтоване переконання; (2) осмислена інформація, яку людина за потреби може використати на практиці; (3) форма узагальнення і збереження результатів пізнавальної діяльності *людини*.

Ідеалізм (від гр. *ідея* — ідея, образ) — один із головних онтологічних напрямків у філософії (поряд з *матеріалізмом*), представники якого стверджують, що першоосною світу є духовний початок (ідея, розум, мислення, свідомість, Бог тощо), а усі прояви матеріального *буття* є вторинними. Розглядають **суб'єктивний І.** (першоджерелом світу є свідомість *суб'єкта*: Дж. Берклі) і **об'єктивний І.** (першоджерелом світу є ідеальна *субстанція*, що не залежить від людської свідомості: релігійні філософи, Платон, Г. Гегель).

Історія філософії — розділ *філософії*, який вивчає *генезис філософії*, тобто причини і механізм появи *філософії*, а також її історичні типи. В рамках **І.ф.** здійснюється теоретична реконструкція

філософського *знання*, його інтерпретація та критичне осмислення, класифікуються філософські вчення різних авторів, виявляється їхня соціокультурна обумовленість. Оскільки *філософські проблеми* носять т. зв. «вічний» характер, то **І.ф.** виступає формою існування самої *філософії*; тобто, філософи, приступаючи до вирішення будь-якої *філософської проблеми*, постійно звертаються до історії постановки і вирішення цієї проблеми, починаючи з епохи античності.

Історичний тип світогляду — термін для позначення якісно відмінних різновидів *світогляду*, що сформувались за певних історичних та соціокультурних умов. Історично першим типом *світогляду* вважається міфологія, згодом формуються релігія та *філософія*, але всі **Іст.т.с.** можуть співіснувати в одному часі.

Світогляд міфологічний (від гр. *мітос* — сказання, оповідь та *логос* — слово, вчення) — **Іст.т.с.**, характерний для первісного суспільства і давніх цивілізацій; йому притаманні такі риси: наочно-образне сприйняття світу, синкретизм (уявлення про нероздільність природного і надприродного, добра та зла, *людини* і природи), символізм, гілзоїзм (одухотворення природи) та антропоморфізм (наділення усього існуючого людськими якостями і властивостями). Ознаки *міфологічного світогляду* частково проявляються на буденному рівні *світогляду* сучасної людини.

Світогляд релігійний (від лат. *релігіо* — святиня, набожність) — **Іст.т.с.**, який ґрунтується на *вірі* в надприродне і передбачає різке протиставлення природного світу і надприродного, первинного щодо матеріального світу. Переважна більшість релігій спирається на поняття *Бога* — трансцендентної сутності, наділеної надприродними якостями, що виступає джерелом і кінцевою метою існування *людини і світу*.

С. р. ґрунтується на системі догматів (безсумнівних твердженнях, що не допускають раціонального обґрунтування), які визначають принципи світобудови, розкривають зв'язок природного і надприродного. Природа вважається не вартою самостійного дослідження, адже всі її явища отримують пояснення в процесі дослідження надприродного. На відміну від *міфологічного світогляду*, в якому особистість ще не відокремлена від роду, для релігії характерна зосередженість на духовній сутності окремої людини та індивідуальному спасінні, вічному посмертному існуванні, яке залежить від земного життя *людини*. Міфологічному синкретизму в релігії

протиставляється чітке розділення надприродного і природного, духовного і тілесного, добра і зла. **Світогляд філософський** — **Іст.т.с.** (разом з міфологією та релігією), що характеризується системністю, раціональністю, критичністю, абстрактністю та універсальністю. Його предметом виступають найзагальніші зв'язки в системі «людина-світ», загальні закони *буття* природи, суспільства та *людини*. *Філософія* теж подвоює світ (на *суб'єкт і об'єкт*, матеріальне і духовне тощо), але, на відміну від релігії, вона не переносить мету і джерело розвитку у надприродний світ, а шукає їх у реальному світі.

Категорія (від гр. *категорія* — ознака) — найбільш загальне поняття (форма теоретичного пізнання, у якій фіксуються суттєві ознаки досліджуваного предмета). **К.** виступає межею узагальнення будь-якого поняття і не має родового поняття, тому означається лише через розкриття своїх властивостей. Оперування **К.** передбачає високий рівень абстрактності. Більшість філософських понять є **К.**, що виступають родовими поняттями для конкретно-наукових (видових) понять. Наприклад: *буття*, знання, свідомість, об'єкт тощо.

Людина і світ — так зване «світоглядне відношення», що входить до предмету *філософії*. **Людина** — істота, яка належить двом світам: природному і соціокультурному, тому, з одного боку, будучи природною істотою, вона підпорядковується законам природи, а з іншого, будучи вільною істотою, спроможна вийти за рамки, встановлені природою. **Світ** — сукупність усього, що оточує людину і виступає середовищем її існування. З одного боку, світ є зовнішнім щодо людини і виступає для неї об'єктом; з іншого — людина є частиною світу, залежить від нього і впливає на нього.

Матеріалізм (від лат. *materialis* — речовинний) — один із головних онтологічних напрямків у *філософії* (поряд з *ідеалізмом*), представники якого вважають, що першоосновою світу є матеріальний початок, до якого зводяться усі інші прояви *буття*. **М.** можна розділяти на **механістичний** (зводить усі форми руху матерії до механічного: французькі матеріалісти XVIII ст.) та **діалектичний** (стверджує здатність матерії до саморуху, джерелом якого виступає боротьба протилежностей: К. Маркс, Ф. Енгельс).

Наука — (1) форма людської діяльності, спрямована на отримання об'єктивних знання та їх систематизацію; (2) система об'єктив-

них знань про *людину і світ*; (3) соціальний інститут, який забезпечує професійну діяльність науковців та виконує ряд соціальних функцій: пізнавальну, пояснювальну, світоглядну, прогностичу тощо.

Онтологія (від гр. *онтос* — суще; те, що існує, і *логос* — слово, вчення) — розділ філософії, у якому вивчається *буття*, його першооснови, форми сущого і зміни у ньому. У відношенні «людина-світ» **О.** вивчає світ в цілому як сукупність того, що оточує *людину*, а також саму людину, як специфічну форму *буття*.

Парадигма філософствування (від гр. *парадигма* — зразок, модель) — модель постановки і вирішення основних *філософських проблем*, що домінує протягом деякої історичної епохи або у певному регіоні і розглядається в якості своєрідного взірця для певної спільноти філософів. Термін **П.ф.** близький за значенням до картини світу, на формування якої впливає вся система духовної культури. Найбільш значимими **П.ф.** є східна (софійна — від гр. *софія* — мудрість) та західна (епістемна — від гр. *епістема* — наукове знання). **Західна П.ф.** — тип *філософствування*, започаткований у Стародавній Греції і реалізований в рамках західної раціоналістичної філософської традиції (сучасна неklasична ірраціоналістична філософія має ряд ознак східної парадигми). Особливості західної парадигми *філософствування*: (1) відмежування філософії від міфологічної та релігійної традицій, тісний зв'язок з наукою; (2) вироблення й оперування абстрактними поняттями; (3) написання філософських творів у формі, наближеній до наукової; (4) домінування онтологічної та гносеологічної проблематики, що складає основу теоретичної філософії; (5) розробка об'єктивно-раціональних методів пізнання; (6) суб'єктом *філософствування* виступає, як правило, окремий філософ, який розробляє авторське вчення. **Східна П.ф.** — тип *філософствування*, започаткований у Стародавніх Індії та Китаї, що став став традиційним для Східного регіону. Особливості східної парадигми *філософствування*: (1) тісний зв'язок філософії з міфологією та релігією, існування філософії у структурі єдиного культурного комплексу; (2) нерозвиненість специфічної філософської термінології, багатозначність слів, оперування образами і метафорами; (3) написання філософських творів у літературно-художній формі; (4) домінування етичної

проблематики, що складає основу практичної філософії; (5) розробка ірраціональних методів самопізнання; (6) суб'єктом *філософствування* виступають філософські школи, в рамках яких учні здебільшого коментують ідеї своїх вчителів.

Пізнання — активний процес отримання *суб'єктом* знання про *об'єкт*. У філософії є предметом дослідження *гносеології* (епістемології).

Проблема філософська — питання, що не має готової однозначної відповіді і потребує глибокого аналізу та критичного осмислення для його вирішення. Специфіка **Ф.п.** полягає у тому, що (1) вони носять загальний (а не конкретний) характер; (2) вони є «вічними» проблемами (значна частина **Ф.п.** та способів їх вирішення були сформульовані ще в період античності, тому вивчення філософії неможливе без постійного звернення до *історії філософії* (див.: *генезис філософії* (2))); (3) вони завжди актуальні, набувають нового звучання і переосмислюються у кожну епоху. До **Ф.п.** відносять проблему сутності та природи людини, проблему першопочатку (субстанції), проблема пізнаваності світу тощо.

Світогляд — система найзагальніших знань, цінностей, переконань та практичних настанов, які визначають ставлення людини до світу і її місце у ньому. У центрі **С.** знаходиться відношення «людина-світ» (виділяють пізнавальне, оціночне і практично-перетворювальне ставлення людини до світу). Теоретичною основою **С.** виступає *філософія*. Компонентами **С.** є *знання*, цінності і практичні настанови. Рівнями **С.** виступають: світовідчуття, що передбачає ставлення до світу в емоційно-психологічній формі; світосприйняття — ставлення до світу в наочно-образній формі; світорозуміння — ставлення до світу в понятійно-категоріальній формі.

Соціальна філософія (від лат. *socialis* — суспільний) — розділ філософії, у якому вивчається суспільство як складна система, що видозмінюється у часі, а також механізм функціонування суспільства у структурі *суцього*. Поряд з **С.ф.** філософія історії розглядає суспільство як процес.

Суб'єкт і об'єкт — протилежні фундаментальні філософські *категорії*, які позначають два роди дійсності: **суб'єкт** (від лат. *sub'єктум* — той, що знаходиться нижче, підлеглий) — носій свідомої діяльності, включений в систему соціокультурних зв'язків; **об'єкт** —

єкт (від лат. *об'єктум* — предмет) — те, що існує незалежно від суб'єкта і на що спрямована будь-яка його діяльність (пізнавальна, оцінювальна, практично-перетворювальна).

Філософствування — самостійне критичне розмірковування на філософські теми, над найзагальнішими проблемами *буття, знання, цінностей, розуму, свідомості і мови*. **Ф.** передбачає філософське мислення, що має бути несуперечливим, послідовним, абстрактним (понятійним, а не конкретно-образним), теоретичним, системним, критичним (недогматичним), плюралістичним, творчим.

Філософська антропологія (від гр. *антропос* — людина і *логос* — слово, вчення) — розділ філософії, у якому досліджуються проблеми природи та сутності людини, її походження, сенсу життя тощо.

Давньоіндійська філософія

- авідья
- анатман
- аскетизм
- астіка і настіка
- Атман і Брахман
- ахімса
- буддизм
- веданта
- Веди
- восьмиричний шлях
- джайнізм
- дхарма
- карма
- локаята
- медитація
- мокша
- нірвана
- сансара
- три перлини
- упанішади
- чотири благородні істини
- чарвака

Давньоіндійська філософія — загальна назва для філософських напрямків, що існували на індійському субконтиненті, починаючи з I тис. до н. е. Всі школи індійської філософії об'єднує специфічне розуміння світу як потоку нескінченних перероджень, які визначаються законом *карми*. Філософські пошуки зосереджуються на:

- відшуканні способів виходу з-під дії *карми*, припинення постійних перероджень;
- аналізі сутності світу, розмежуванні вічного і плінного;
- дослідження співвідношення загального та індивідуального;
- пошуку джерел істинного пізнання і впорядкуванні отриманого знання;
- морально-етичному питанні розуміння сутності *дхарми*, як морального правила і способу його втілення.

Особливості:

- обґрунтованість багатою міфологічною традицією;
- проголошення природного, даного у відчуттях світу неревальним, плінним;
- визнання наявності загального морального порядку;
- розуміння філософії як практичної необхідності, засобу досягнення кращого життя;
- спрямованість на розкриття духовного світу людини.

Основні школи: міманса, *веданта*, санх'я, йога, ньяя, вайшешика, *чарвака*, адживіка, *буддизм*, *джайнізм*.

Авідья — стан незнання, ілюзія світу, що породжується чуттєвим сприйняттям, спосіб існування матеріального світу. **А.** протиставляється відья — знання, що існує незалежно від людини і доступне їй у обмеженому вигляді (традиційні школи вважають, що відья у спрощеному вигляді міститься у священних текстах, зокрема у *Ведах*, *Упанішадах*). В *буддизмі* **А.** виступає причиною хибних уявлень про реальність свідомості, індивідуальної самості; це стан затьмареності, що долається просвітленням.

Анатман — у *буддизмі* вчення про відсутність окремої душі, заперечення самості та цілісності будь-якого прояву буття. Буддійський **А.** позиціонується як середина між крайнощами у розумінні душі або як вічної і незмінної (*Упанішади*), або смертної і залежної від тіла (*чарваки*). Натомість стверджується, що всі психічні та фізичні явища є поєднанням *дхарм*, що постійно змінюються, отже, не можна просто сказати, що дещо існує або не існує, потрібно констатувати, що все знаходиться в процесі становлення. Наслідком такого уявлення є проголошення плинності світу і висновок про неможливість його пізнання за допомогою чуттів, бо все, що постає перед людиною як світ, є лише ілюзією, тимчасовою примарою.

Аскетизм — особлива складова духовного життя, яка вимагає крайнього індивідуалізму, радикального розриву з суспільством, обмеження потреб, відмови від життєвих благ та цінностей. Мета індійського **А.** полягає у виході за межі протиставлення доброго і злого, належного і забороненого; головний смисл **А.** — неприв'язаність до речей, повне зосередження на внутрішньому житті. Систематичного характеру **А.** набуває в епоху виникнення основних нетрадиційних індійських вчень: *джайнізму* та *буддизму*. Джайнський **А.** розділяється на два напрямки: (1) дигамбари («одягнені сторонами світу») — крайній **А.**, прихильники якого відмовляються навіть від одягу; (2) шветамбари («одягнені в біле») — поміркований **А.** Буддійський **А.** витриманий у серединних традиціях буддійського вчення: забороняються крайні прояви фізичного **А.**, натомість практикується духовна аскеза, пов'язана з контролем мисленної активності. Різноманітні форми **А.** продовжують існувати у сучасній Індії.

Астіка і настіка — назви філософських шкіл Індії, що відображують їх розділення на ортодоксальні та неортодоксальні. Астікадаршана — назва шкіл, які визнають авторитет *Вед* і, принаймні

формально, спираються на них: міманса, *веданта*, санкх'я, йога, ньяя, вайшешика. Настіка — загальна назва неортодоксальних шкіл, що не визнавали авторитет *Вед*: *чарвака*, адживіка, *джайнізм*, *буддизм*. Часто розділення «астіка-настіка» вживається аналогічно до опозиції «теїст-атеїст».

Атман і Брахман — відповідно індивідуальний прояв і абсолютне буття світу. *Атман* — психологічна та божественна основа індивідуального буття, свідомість або самосвідомість, що співвідноситься з абсолютним буттям — *Брахманом*. Пізнання свого атману є способом подолання незнання (*авідья*) і умовою подальшого злиття з абсолютним *Брахманом*. Детальну розробку поняття атман і Брахман отримали в *Упанішадах*. Брахман — об'єктивна безособова першооснова світу: вічний і нескінченний, нестворений і незнищений. Брахманами також називають людей, що його пізнали, вони утворюють касту брахманів.

Ахімса — принцип ненанесення шкоди всім живим істотам ділом, словом або думкою. У *буддизмі* **А.** виводиться як наслідок усвідомлення спорідненості людини з іншими істотами. У *джайнізмі* **А.** впливає з уявлення про одухотвореність всього суцього і є основним моральним обов'язком, поруч з правдивістю, цнотливістю, неприсвоєнням чужого і відмовою від володіння власністю.

Буддизм — релігійно-філософське вчення, що сформувалося у VI ст. до н. е. в Індії. Засновником його вважається Будда, який сформулював «чотири благородні істини», відкрив спосіб отримання Просвітлення і досягнення *нірвани*. Також, буддами називають всіх людей, які пройшли *восьмиричним шляхом* і досягли *нірвани*. Згідно буддійського вчення: немає сенсу у розділенні суспільства на варни (касти), всі люди мають однакову можливість досягти *нірвани*; немає Бога-творця світу, людина сама творить себе і свою долю; життя є стражданням і навіть смерть не може припинити страждання, бо після смерті все знову перероджується в колесі *сансари*; звільнившись від пристрастей, можна звільнитися від страждань і вийти з-під дії *карми*, досягти *нірвани*. Буддійське вчення ґрунтується на «принципі серединності» — шляху між крайнощами: крайній аскезі та гедонізму **Б.** протиставляє поміркований духовний *аскетизм*; вченням про безсмертну душу і вченням про смерть душі разом з тілом **Б.** протиставляє уявлення про відсутність індивідуальної душі;

жорсткому кармічному детермінізму та вченню про тотальну випадковість **Б.** протиставляє ідею взаємозалежного походження елементів реальності — *дхарм*.

Веданта — одна з найвпливовіших традиційних релігійно-філософських шкіл, які розробляли вчення про *Атман і Брахман* у ведичній традиції, вважаючи зміст *Вед* одкровенням. Пріоритет надають досягненню істинного знання, знанню *Брахмана* перед матеріальною зацікавленістю. Це знання досягається інтуїтивно, за допомогою заглиблення в чисте мислення і повного відходу від реального світу, зокрема, за допомогою *медитації*.

Веди — пам'ятка давньоіндійської культури, сукупність текстів, що створювалися з II тис. по VI ст. до н. е. і згодом лягли в основу давньоіндійської філософії. У Ведах розглядаються ідеї: різноманітності всього суцього і єдиної його основи — *Атмана і Брахмана*; морального світопорядку і обов'язку людини (*дхарми*); закону наслідків усіх дій — *карми*; кругообігу народжень — *сансари*; звільнення (*мокша*) від залежності від світу, дії закону *карми* і вічного народження; кінцевої мети життя людини як возз'єднання з абсолютним духовним началом (*Брахманом*).

Восьмиричний шлях (буддизм) — шлях, який веде до припинення страждання і лежить посередині між прихильністю до мирських задовольень і *аскетизмом*. **В.ш.** передбачає: (1) Істинне бачення — розуміння *4-х благородних істин*. (2) Істинне намагання — прийняття *4-х благородних істин* як життєвої програми. (3) Істинне мовлення — утримання від лайливих слів, брехні. (4) Істинні вчинки — ненасилля, не завдання шкоди всьому живому. (5) Істинне життя — втілення істинних вчинків у цілісну лінію поведінки. (6) Істинне зусилля — постійна пильність, щоб не поверталися неморальні думки. (7) Істинне усвідомлення — правильне розуміння свого тіла, свідомості, почуттів. (8) Істинне зосередження — правильна *медитація*. Вісім сходинок, вказані Буддою, потрібно долати поступово і свідомо, тоді вони стануть шляхом, що веде до *нірвани*. Увесь шлях може бути розділений на три етапи: (I) культивування мудрості (1,2); (II) культивування моральності (3,4,5); (III) культивування свідомості (6,7,8).

Джайнізм — релігійно-філософська школа Індії, заснована Махавірою у VI ст. до н. е. Шлях звільнення з круговерті *сансари* **Д.** вбачає у суворій аскезі. Джайни критично ставляться до покло-

ніння богам і відводять їм незначну роль, натомість стверджують, що світом рухає вічний закон. Згідно **Д.**, вічне існування світу ділиться на нескінченне число циклів, кожен з яких проходить періоди піднесення та занепаду. Світ функціонує внаслідок взаємодії джив (живого) і п'яти видів неживого: простору, умов руху і спокою (*дхарма* і адхарма), матерії і часу. Кількість вічних і нестворених джив нескінченна, вони взаємодіють з кармічною матерією і народжуються у вигляді істот, потрапляючи в коло обіг *сансари*. Джива може досягти *мокши* і, тим самим, звільнитися від пут матеріального світу. **Д.** протистоїть детермінізму і фаталізму, його послідовники розробляли систему категорій для аналізу світобудови та вчення про контекстність істини, активно розвивали логіку та теорію пізнання, їх роботи присвячені космології та натурфілософії, а також природі та типології знання. З позицій «серединного шляху» критикують крайні гносеологічні системи, диференціюють безпосередні та опосередковані способи пізнання світу.

Дхарма — одне з найбагатозначніших понять індійської культури, що найчастіше означає правду, моральний закон, гідну поведінку та її результат. Якщо **Д.** забезпечує хороше наступне народження, то її відсутність — адхарма — зумовлює покарання, погане переродження. Традиційні школи (*астіка*) найчастіше розуміють **Д.** як моральний обов'язок, що визначається належністю до певної варни. У *джайнізмі* **Д.** — умова руху всього суцього, її протилежність — адхарма — умова спокою. В *буддизмі* **Д.** охоплює весь практичний аспект вчення, основні компоненти якого: гідна поведінка, мудрість та *медитація*; **Д.** рівнозначна вищому стану будди.

Дхарми (буддизм) — психофізичні елементи буття, з комбінацій яких складається свідомість і світ. **Д.** постійно з'являються і зникають — це атомарні події, з яких складається досвід індивіда і взагалі існування як таке. **Д.** складають онтологічну основу буддійського вчення про змінність всього суцього, відсутність цілісності, самотності будь-якого прояву буття. Постійна змінність зумовлює відповідальність людини за свої вчинки вже у наявному житті, а не лише у наступному переродженні. Чим більше людина піддається пристрастям, тим більше в її сутності з'являється неблагих **Д.**, що посилюють страждання. Заспокоєння **Д.** приводить до припинення перероджень і переходу до *нірвани*.

Карма — природний закон, згідно якого всі дії людини (тілесні, мовні, мисленні) впливають на її подальше життя і на наступне переродження. Негативна **К.** утворюється внаслідок поганих вчинків, слів і думок, спокутування **К.** відбувається за рахунок по смертного переродження в нижчу касту, тварину або в неживий предмет. У *буддизмі* **К.** — моральне воздаяння в кожен момент людського життя, а не тільки у наступному переродженні, тому людина несе відповідальність за кожен свій вчинок у теперішньому житті.

Локаята — визнання істинною тільки реальності, що може бути досягнена безпосередньо відчуттями, реальності матеріального світу — лока. **Л.** — інша назва єдиної матеріалістичної філософської школи Давньої Індії — чарваків. На протигагу чарвакам більшість філософських шкіл Індії визнавали матеріальний світ ілюзорним, несправжнім.

Медитація — (1) специфічний для східної парадигми філософствування мисленний процес набуття індивідуального досвіду, у ході якого здійснюється осмислення філософської проблеми та пошук шляхів до її вирішення; (2) спосіб отримання безпосереднього знання про об'єкт шляхом його переживання, вольового зосередження на ньому, виокремленні станів свідомості, що супроводжують усвідомлення об'єкта і відділення їх від свідомості (об'єктивізація); (3) у *буддизмі* — фізичне і духовне самовдосконалення, мета якого полягає в інтуїтивному розумінні буддійського вчення, правильній оцінці чуттєвої інформації та вмінні зосереджуватися на благих станах; (4) в йозі — глибинне заспокоєння у безоб'єктному стані (повна відсутність думок); (5) у *джайнізмі* — мислене споглядання, покликане звільнити душу від перероджень.

Мокша — звільнення з кола перероджень (*сансари*), позбавлення страждань і обмежень матеріального існування шляхом приборкання егоїзму та розкриття глибинної сутності індивіда як чистого духу. У традиційних індійських вченнях — усвідомлення індивідом своєї тотожності з *Брахманом*, розчинення у ньому, досягнення стану вищого блаженства. У *джайнізмі* — очищення душі (дживи), звільнення її від карми та досягнення такого стану, в якому душа більше не перевтілюється.

Нірвана — стан заспокоєння *дхарм*, звільнення від бажань та пристрастей і, як наслідок, — припинення страждань, вихід з-під

впливу *карми* і завершення перероджень. **Н.** не може бути охарактеризована як буття, але вона не є і небуттям, оскільки передбачає вічне перебування у такому стані, який не може бути пізнаний за допомогою людського досвіду, доступного їй у межах світу *сансари*. Традиційним вченням притаманне уявлення про *мокшу* як мету людського існування, що полягає у злитті індивідуального духовного прояву *Атману* зі світовим першопочатком *Брахманом*, але буддійське вчення про **Н.** є наслідком відмови від визнання окремої духовної сутності людини та існування деякого першопочатку світу, його творця. **Н.** визначається як вічне незмінне буття, у якому відсутні будь-які протиставлення світу, свідомості, душі тощо.

Сансара — послідовність нескінченних народжень. Після смерті всі істоти знову народжуються, але вже в інших іпостасях. Наступне народження після смерті визначається *кармою*. **С.**, як спосіб існування всього живого, сприймається негативно, оскільки спричиняє страждання у кожному новому народженні. Парі «сансара-карма» протиставляється *мокша*, *нірвана* — стани, що є результатом виходу з кола вічного переродження.

Три перлини (джайнізм) — три скарби, набуття яких відкриває людині шлях до звільнення з кола нескінченних смертей і народжень. Ці скарби: (1) правильне споглядання або бачення істини; (2) правильне пізнання; (3) правильна поведінка.

Упанішади — давньоіндійські релігійно-філософські тексти, створені в період існування брахманізму як філософський коментар до *Вед*. **У.** побудовані у вигляді розмов учителя з учнями, в яких пояснюється сутність ведичного вчення про єдність *Атмана* (індивідуальної душі) з *Брахманом* (абсолютним світовим духом), як єдності суб'єкта і об'єкта, свідомості та світу, мікро- і макрокосму, множинного і єдиного.

Чотири благородні істини (буддизм) — суть буддійського вчення про страждання, згідно якого світ повний страждань. Народження, хвороба, смерть, жадання, розлучення тощо — страждання. Але смерть не може припинити страждання, бо спричиняє нове народження і, як наслідок, нове страждання. Будда вказує на справжні причини страждання і формулює спосіб їх подолання. Як основа буддійського вчення, сформульовані Буддою у чотирьох тезах одразу після Просвітлення: (1) життя — це страждан-

ня; (2) справжня причина страждань — бажання та пристрасті; (3) стан, в якому немає страждань, досяжний; (4) існує шлях, що веде до звільнення від страждань. Шляхом звільнення від страждань є «*восьмиричний шлях*», або серединний шлях, позбавлений від крайнощів *аскетизму* та безмірної насолоди.

Чарвака — матеріалістична філософська школа Давньої Індії, представники якої визнавали існування реального світу, який може бути пізнаний за допомогою чуттів (лока). Єдиною реальністю визнавали матерію, а душа, за їхніми уявленнями, існувала, допоки існувало матеріальне тіло: зі смертю тіла душа також припиняла своє існування. Основою світу вважали чотири елементи: воду, вогонь, землю, повітря. Кожному з елементів відповідав певний вид вічних і незмінних «атомів». Душу і свідомість також вважали результатом поєднання вказаних елементів. Реальним є лише чуттєво осяжне, тобто страждання і насолода чуттєвим буттям. Метою людського буття є одержання насолоди, хоча шлях до насолоди супроводжується стражданнями.

Давньокитайська філософія

- благородний муж
- виправлення імен
- Дао і де
- даосизм
- досконаломудрий
- золота середина
- інь та янь
- конфуціанство
- людинолюбство (жень)
- ритуал (лі)
- небо (тянь)
- у-вей

Давньокитайська філософія — загальна назва для китайських філософських шкіл («жу»), що існували з початку I тис. до н. е. до середньовіччя. Ця назва означала єдиний комплекс, що поєднував у собі ознаки філософії, релігії, науки, мистецтва. В центрі уваги філософії Давнього Китаю були проблеми моральної природи людини та побудови досконалої держави, управління суспільством, осмислення життя суспільства та особистої долі людини. Аналізувалися проблеми єдності світу та його розвитку, першооснови природи.

Особливості давньокитайської філософії:

- заперечення індивідуалізму, розуміння людини як суспільної істоти;
- зосередження на суспільно-політичних проблемах;
- споглядальне ставлення до природи;
- розробка «практичної філософії», морально-етичних проблем;
- пріоритет традиції над раціональним обґрунтуванням.

Основні школи: *даосизм, конфуціанство, легізм, моїзм, школа імен, школа інь-янь.*

Благородний муж (шляхетна людина) — суспільний і виховний ідеал *конфуціанства*, людина, благородна за походженням, поміркована і справедлива, віддана імператору і добра до народу, яка знає *ритуал* та слідує йому. **Б.м.** протиставляється простолюдину, який керується вигодою, а не належною справедливістю.

Виправлення імен — вчення Конфуція, згідно з яким реальне (діло) має відповідати номінальному (слову), тобто поведінка людини має відповідати її суспільному становищу (титулу, імені). Правитель має слідкувати за відповідністю поведінки своїх підданих їхньому становищу, контролювати, щоб імена не втрачали своє значення. З поняттям «мін» — ім'я, в китайській традиційній філософії пов'язана ідея напередвизначеності, фаталізму: кожна людина має відповідати імені, що визначене для неї *Небом*.

Дао і де — відповідно загальний шлях усіх речей і індивідуальний шлях кожної речі. **Дао** (букв. — шлях, закономірність, принцип) — закон буття, нескінченний рух та універсальна єдність світу. Аналогами Дао часто визнаються давньогрецький *Логос* і давньоіндійський *Брахман*. Метою людини є пізнання Дао і життя за його законами. Дао притаманна блага сила Де, через яку воно проявляє себе у речах. **Де** — благодать, чеснота і мораль, що дається від Дао. Де — це прояв Дао, який можна описати; втілення енергії Дао в конкретних проявах; принцип, що визначає сутність кожного об'єкта і явища, його форму, мету і можливі перетворення. В *конфуціанстві* Дао розглядається як напередвизначена небесна гармонія, що проявляється у суспільних відносинах як потрійна благодать Піднебесної: знання, гуманність, мужність. Для конфуціанця пізнання Дао необхідне для підтримання суспільної гармонії. В *даосизмі* формується протилежне розуміння Дао як першопочатку всього сущого і, у тому числі, *Неба*. Дао не може бути описане і не володіє субстанційною основою, воно лише забезпечує прояви існування, — це початок і кінець всього існуючого. З Дао все виходить і в Дао все повертається. Для даоса пізнання Дао — шлях до особистого безсмертя.

Даосизм — китайська релігійно-філософська система, засновником якої вважається Лао-цзи (приблизно з V ст. до н. е.). **Д.** спочатку виникає як філософська школа і тільки пізніше, у I–II ст. н. е. перетворюється на релігію. Даоси вважають, що у світі немає нічого постійного, все змінюється і переходить у свою протилежність. Основна ідея **Д.** — слідування всезагальним законам,

природне життя. **Д.** передбачає однакове прийняття добра і недобра у якості блага, проповідує простоту і малість інтересів, ідеалом чого є новонароджена дитина. Суспільним ідеалом **Д.** виступає невелика держава, яка ні з ким не воює, управляється мудрецем, який керує нею згідно принципу недіяння.

Досконаломудрий — ідеал людини в *даосизмі*, в основі якого лежить дотримання принципу природності. **Д.** людина має досягти три мети у житті: (1) здобути довголіття; (2) пережити стан просвітлення, єднання з *Дао*; (3) стати безсмертною.

Золота середина (конфуціанство) — моральний принцип, що виражається у компромісі між крайнощами і виступає стабілізуючою основою суспільного життя. Згідно цього принципу до гармонічної єдності мають бути приведені індивідуальні та суспільні відносини, сім'я і держава, методи покарання та заохочення, теорія і практика. Серединність як відсутність крайнощів є найважливішим принципом *людяності* (жень).

Інь та янь — одвічна опозиція, що виражає подвійність світу, крайні прояви якого взаємодоповнюються, врівноважуються і містяться один в одному. Так, день змінює ніч, але ніч вже сама по собі міститься у дні. Взаємодоповнення інь та янь складає основу руху і розвитку світу: інь — земне, темне, вологе, жіноче; янь — небесне, світле, сухе, чоловіче. Вчення про інь та янь є частиною китайських філософських вчень про розвиток: з енергії інь та янь складається *Дао*. Взаємодія інь та янь зображується у вигляді круга як символа нескінченності, що розділений хвилястою лінією на дві частини: чорну і білу, причому в центрі білої частини знаходиться чорний круг, а у чорній — білий, що символізує одвічну наявність протилежностей одна в одній.

Конфуціанство — китайське морально-філософське вчення, започатковане Конфуцієм і розвинене його учнями. В центрі вчення знаходиться взаємодія людської природи (*людяності*) та суспільних приписів (*ритуалу*); увага конфуціанців зосереджена на дослідженні природи людини, сім'ї, суспільної моралі та управління державою. Доля людини, суспільні правила і моральні приписи встановлені *Небом*. Смысл людського існування Конфуцій вбачав у встановленні *Дао* як вищої форми суспільного порядку. Конфуцій виступав за чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства на зразок сімейних стосунків, підпорядко-

ваних за старшинством: можновладець має бути можновладцем, батько — батьком, син — сином (*виправлення імен*). Імператор є батьком всієї держави, а піддані — його вірними дітьми. Державна влада має користуватися довірою народу, правителі мають особистим прикладом повчати народ своєї країни. Основу виховання складає слідування церемоніям, які є зовнішнім проявом *обов'язку*.

Людяність («жень» — людинолюбство) — гуманність, яка виступає основою людських стосунків з іншими людьми та природою взагалі. **Л.** об'єднує три аспекти: (1) моральний — любов до людей, почуття обов'язку, благопристойність, розумність, мужність; (2) соціальний — сукупність правильних стосунків між людьми у суспільстві; (3) метафізичний — зв'язок окремого індивіда з усім сущим. В *конфуціанстві* **Л.** — центральна моральна категорія, атрибут *благородного мужа*, що визначає людську особистість; припис **Л.** реалізує «золоте правило моралі» — «чого не бажаєш собі — того не роби людям».

Небо («тянь» — небо, природа, бог) — (1) у *конфуціанстві* — неперсоніфікована вища божественна сила, що виступає джерелом світового порядку і визначає долю усього, порядок речей, рух пір року тощо; **Н.** не проявляє свою волю безпосередньо, а виражає її через імператора; в **Н.**, на думку конфуціанців, бере свій початок *Дао*, як благий перебіг суспільного і людського життя; (2) у *даосизмі* — **Н.** вторинне, воно, як і земля, є породженням *Дао*, тому слідує його законам; **Н.** виступає компонентом тріади «Земля-Людина-Небо», в якій людина виконує роль об'єднання двох основних природних проявів *Дао*: змінного (Земля) і незмінного (*Небо*).

Обов'язок («і» — обов'язок, справедливість) — правильна відповідність змісту формі, суб'єктивних потреб — об'єктивним вимогам, внутрішнього відчуття справедливості — суспільним вимогам. **О.** — норми відносин між парами соціальних ролей: батька і сина, старшого і молодшого, чоловіка і дружини, правителя і підданого. В *конфуціанстві* — **О.** основна характеристика *благородного мужа*, що виражає єдність знання і діяльності, проявляється у ритуальній благопристойності та спрямована на здійснення *Дао*. В *даосизмі* поняття **О.** набуває негативного смислу як результат

відмови від ідеалів недіяльності, невимушеності; **О.** — ознака деградації, діяльність всупереч *Дао*.

Ритуал («лі» — принцип, закон, порядок) — центральне поняття *конфуціанства*, що позначає норми суспільної поведінки, звичаї, етикет, які, з точки зору конфуціанців, є продовженням давніх традицій та обрядів. Суворе дотримання «лі» допомагає досягненню «жень». Виконання **Р.** — запорука підтримання єдності всього суцього, одвічного зв'язку людини, держави і природи. Також завданням **Р.** є відновлення природного ходу речей, там де він був порушений. *Даосизм* заперечує позитивне значення **Р.**, вважаючи його відходом від природного перебігу речей.

У-вей (даосизм) — моральний принцип, що ствержує недіяння, незусилля, утримання від активних дій, заперечення цілеспрямованої діяльності, що розходиться з природним порядком. Будь-яке діяння, що суперечить *Дао*, є невдалим і непотрібним, а блаженства досягає той, хто заглиблюється у свій внутрішній світ, дослухається до себе і, таким чином, намагається досягнути законів світобудови. Подібно до водного потоку, людське життя має протікати шляхом найменшого опору. **У.** включає в себе два принципи: (1) жодне зусилля не має бути витрачене дарма; (2) не слід робити того, що не відповідає законам природи.

Антична філософія

- анамнесис
- антропологічний поворот
- апатія
- апорія
- архе
- атараксія
- атомізм
- буття
- гедонізм
- діалектика
- детермінізм
- досократівська філософія
- душа
- евдемонізм
- Елейська школа
- еліністична філософія
- епікуреїзм
- епохе
- ідеальна держава
- ідея
- категорії
- кініки
- класична антична філософія
- космоцентризм
- логос
- метафізика
- Мілетська школа
- неоплатонізм
- Піфагорійська школа
- політія
- релятивізм
- скептицизм
- сократичний метод
- софісти
- стоїцизм
- телеологія
- тропи
- фаталізм
- філософська система
- форма і матерія

Антична філософія — перший етап розвитку європейської філософії, представлений сукупністю філософських вчень мислителів Давньої Греції та Давнього Риму, що розвивались з кінця VII ст. до н. е. до VI ст. н. е.

Особливості Античної філософії:

- надзвичайно швидкий процес формування внаслідок критичного ставлення до міфологічної традиції і навіть деяке протиставлення їй (перехід від міфосу до логосу); оформлення філософії як автономної форми культури;
- тісний зв'язок філософського знання з науковим, яке, у свою чергу, розглядалось як «друга філософія»;
- раціоналістичний характер, логічна обґрунтованість, використання спеціальної філософської термінології, написання творів у формі, наближеній до наукової;
- плюралістичність, наявність великої кількості авторських філософських вчень, шкіл і напрямків; постановка основних філософських проблем і розробка головних підходів у їх вирішенні;
- *космоцентризм.*

Етап	Хронологічні рамки	Представники
рання грецька філософія або досократівський період	VII – V ст. до н. е.	Фалес, Геракліт, Парменід, Піфагор, Емпедокл, Анаксагор, Демокрит та ін.
класичний період	V – IV ст. до н. е.	софісти, Сократ, Платон, Аристотель.
елліністично-римський період	кінець IV ст. до н.е. – VI ст. н.е.	Епікур, Піррон, Зенон Кітійський, Сенека, Плотін та ін.

Анамнезис (від грец. *анамнезис* — пригадування) — термін платонівської філософії, що позначає стан людської душі, яка пригадує у цьому світі те, що споглядала у світі ідей. За вченням Платона, тільки **А.** може забезпечити істинне знання і цей процес можна стимулювати за допомогою правильних питань, які допомагають згадати (*сократичний метод*).

Антропологічний поворот — термін, що позначає зміну проблематики в античній філософії V ст. до н. е. у напрямку від природи (космосу, фьюзісу) до людини, її сутності. Поворот до людини здійснили *софісти* і Сократ в Афінах в епоху розквіту грецької демократії та сплеску розвитку духовної культури. Вершиною антропоцентристських устремлень *софістів* була теза Протагора «Людина — мірило всіх речей: існуючих у тому, що вони існують, а неіснуючих у тому, що вони не існують». Сократ повністю відмежовував себе від філософських ідей *софістів* (перш за все, від етичного *релятивізму*), однак головним предметом його філософії теж виступала людина як розумна і моральна істота. З **А.п.** розпочинається розвиток *класичної античної філософії*.

Апатія (від грец. *апатія* — байдужість) — поняття етики *стоїцизму*, що передбачає звільнення від усіх пристрастей.

Апорія (від грец. *апорія* — безвихідне становище) — поняття, що позначає у давньогрецькій філософії проблему, яку важко вирішити. **А.** виникає тому, що у самому предметі або у понятті про нього виникає суперечність. **А.** прийнято називати обґрунтування Зенона Елейського (див. *елеати*) суперечливості розуміння руху та логічного доведення незмінності *буття*.

Атараксія (від грец. *атараксія* — незворушність) — стан душевного спокою та незворушності, що досягається мудрецем. Шлях до **А.**, як вважали Демокрит, Епікур, Лукрецій, пролягає через пізнання світу, подолання страху, звільнення від турбот. Скептики (Піррон та ін.) вчили, що **А.** досягається утриманням від суджень (*епохе*).

Архе (від грец. *архе* — початок, принцип) — термін давньогрецької філософії, що позначає першооснову, першопричину, першопринцип. Досократики в якості **А.** розглядали певну стихію (Фалес — воду, Анаксимандр — апейрон), або більш абстрактні сутності (Анаксимен — повітря, Емпедокл — гомеомерії). У Платона **А.**

позначає як онтологічний, так і гносеологічний принципи. Аристотель розрізняє гносеологічні начала (на основі яких здійснюється доведення) і онтологічні начала (начала сутності).

Атомізм — вчення про дискретну природу матерії, її будову з найменших неподільних частинок — *атомів* (від грец. *атом* — неподільний). Згідно вчення Левкіппа та Демокрита, атоми не володіють якостями, відрізняються один від одного лише формою, величиною та положенням у просторі, знаходяться у порожнечі та безперервно рухаються за напередвизначеними траєкторіями (див.: *детермінізм*). Фактично, атоми, за Демокритом, — це розмножене *буття* у розуміння Парменіда: вічне, цілісне, незмінне. Якісно відмінним було припущення про множинність *буття* (атомів) та наявність небуття (порожнечі), що з необхідністю впливала з умови руху атомів. Античний **А.** носив умоглядний характер, проте його ідеї мали значний вплив на розвиток не лише філософії, але й сучасної науки, оскільки на атомістичних засадах формувався науковий світогляд майже до початку ХХ ст.

Буття (Парменід) — термін, введений у VI ст. до н. е. в рамках Елейської школи Парменідом на позначення справжньої реальності, що протистоїть чуттєвому світу, тобто того, що вічно існує і може бути пізнаним тільки через мислення. Про світ буття можна отримати істинне знання, а про світ чуттєвих речей — тільки суб'єктивну гадку (цю тезу прийме Платон, розрізняючи світ ідей і світ чуттєвих речей). **Б.**, за Парменідом, єдине, неподільне, незмінне, нерухоме. Саме в цьому положенні Парменід протистоїть Геракліту, який вважав, що «Все тече, все змінюється». Парменідівському розумінню **Б.** як єдиного протиставляється атомізм Левкіппа та Демокрита, згідно якого **Б.** — множинне. Своїм вченням про **Б.**, про його тотожність мисленню Парменід започаткував *метафізику* як філософське вчення про першооснови сущого та їхнє істинне пізнання, тобто раціоналістичну філософію у широкому і вузькому значенні цього слова.

Гедонізм (від грец. *гедоне* — насолода) — принцип обґрунтування моральних вимог, згідно з яким добро визначається як те, що приносить насолоду і звільняє від страждань, а зло — як те, в наслідок чого виникають страждання. В Греції гедоніками називали послідовників етики Арістіппа. Найбільш розвинутої форми **Г.** досяг у вченні Епікура.

Детермінізм — вчення про те, що все у світі має свою причину, а отже, жодна річ не виникає «з нічого» і без причини. Найбільш послідовно **Д.** розвинений античним атомістом Демокритом, який вважав, що випадкових подій і явищ взагалі немає (випадок — результат незнання справжньої причини). У той же час він вважав, що світ у цілому не має причини, адже тоді необхідно було б визнати наявність «першої причини» і, як наслідок, скінченність і створеність світу, що суперечить атомістичному вченню. **Д.** необхідно відрізнити від *фаталізму* як вчення, що заперечує людську свободу і поширює ідею необхідності на пояснення людської діяльності. Саме в цьому пункті розійшлися Демокрит, який ототожнював причинність з необхідністю, та Епікур, який визнавав **Д.**, але заперечував фаталізм. Також Епікур започаткував імовірнісний **Д.** та індетермінізм. **Д.** — один із головних принципів науки сучасного типу.

Діалектика (Геракліт) (від грец. *діалегомай* — веду бесіду, міркую) — вчення про світ, який постійно змінюється через боротьбу протилежностей. У будь-якому явищі Геракліт шукає протилежне до нього, чим ніби розсікає навпіл щось єдине, а потім знову синтезує ці протилежності. У боротьбі таких протилежностей Геракліт вбачає спонукальну силу будь-яких змін у світі. Своїм вченням про універсальність змін Геракліт протистоїть вченню Парменіда про вічність і незмінність справжнього *буття* і про видимість змін. Ідеї Геракліта візьме за основу Гегель, розробляючи свою теорію розвитку всього суцього (див.: **Д.** (Гегель)).

Досократівська філософія — початковий етап розвитку Античної філософії (VII-V ст. до н. е.), представлений діяльністю Мілетської школи (Фалес, Анаксимен, Анаксимандр), елеатів (Парменід, Зенон), піфагорійців (Піфагор), атомістів (Левкіпп та Демокрит), а також філософією Геракліта, Емпедокла, Анаксагора. Основним об'єктом філософствування в цей період постає космос, що складається з чуттєвих стихій: землі, води, повітря, вогню та ефіру, які діалектично переходять одна в одну, та пронизані організуючим принципом (логос у Геракліта, любов і волюнчача у Емпедокла, атоми у атомістів).

Душа (Аристотель) — характеристика усіх живих організмів, їхня форма, яка змінює, рухає і формує матерію; «ентелехія тіла». У відповідності з ідеєю про те, що кожна річ має свою форму і ма-

терію, та ідеєю про ієрархічну будову світу, Аристотель виділяє три роди **Д.**: (1) рослинна — найнижчий рід **Д.**, притаманний рослинам, що характеризується здатністю жити і розмножуватись; (2) чуттєва — рід **Д.**, що приєднується до рослинної, і властивий тваринам; характеризується здатністю мати бажання, відчувати і рухатись; (3) розумна — рід **Д.**, що приєднується до двох попередніх тільки в людині і дає людині можливість мислити. На відміну від Платона, Аристотель вважав, що безсмертною є тільки розумна **Д.**, яка після смерті тіла (матерії) розчиняється у світовому розумі (Нус). Своїм вченням про **Д.** Аристотель заклали основи психології як науки.

Евдемонізм (від грец. *евдемоніа* — щастя, блаженство) — методологічний принцип етики, близький до *гедонізму*. Найбільш повно проявився ще в етичних теоріях античного світу (Демокрит, Сократ, Аристотель). Головним критерієм моральності та основою моральної поведінки людини **Е.** вважає прагнення до щастя: до особистого щастя — індивідуалістичний критерій, до суспільного — соціальний. Прибічниками **Е.** були й французькі матеріалісти XVIII ст. (Гельвецій, Дідро), які оголосили щастя людини кінцевою метою будь-якого суспільства і будь-якої корисної людської діяльності.

Еліністична філософія — період розвитку античної філософії з кінця IV ст. до н. е. до VI ст. н. е., завершальний етап розвитку античної філософії, її занепад. В центрі філософських міркувань знаходилася переважно морально-етична проблематика (проблема сенсу життя, щастя і шляхів його досягнення тощо). **Е.ф.** головним чином представлена філософськими ідеями Епікура, Піррона, Зенона Кітійського та ін. Її основні школи: *епікуреїзм*, *стоїцизм*, *скептицизм*, *неоплатонізм*. До **Е.ф.** також відносять і римську філософію: Епіктет, Лукрецій Кар, Марк Аврелій, Сенека та ін.

Елейська школа (елейці, елеати) — давньогрецька філософська школа (VI-V ст. до н. е.), що виникла в місті Елея (Південна Італія). Її представники Ксенофан, Парменід, Зенон Елейський, Мелісс та ін. обстоювали тезу про незмінність справжнього *буття* та ілюзорності усіх видимих змін та руху (див. *aporії*).

Еманация — одне із головних понять в *неоплатонізмі*, що позначає

процес випромінювання з *Єдиного* усіх інших форм прояву буття; процес регресивного розвитку *буття* від *Єдиного* через Світовий розум (коли *буття* подвоюється на суб'єкт і об'єкт) і Світову душу (що містить у собі весь світ ідей у платонівському розумінні як прообразів множинних чуттєвих речей) до матерії як найменш досконалого виду *буття*. Матерія розглядається в *неоплатонізмі* як продукт повного згасання, як остання сходинка *Е. Єдиного*. Неоплатонівська ідея *Е.* справила значний вплив на формування ідеї *креаціонізму*, тобто творення світу Богом за власною волею з нічого.

Епікуреїзм — матеріалістичний напрям у давньогрецькій і давньоримській філософії, названий від імені його засновника Епікура, який розумів філософію як діяльність, що за допомогою роздумів і досліджень дозволяє досягти щасливого і безтурботного життя. Філософія Епікура складається з трьох частин: (1) етики, яка містить вчення про щастя і шляхи його досягнення; (2) фізики, яка дозволяє знайти природні початки світу і тому звільняє душу від гнітючого страху, від віри в божественні сили, в безсмертя душі, в тяжіння над людиною року; (3) каноніки — знання критерію істини і правил її пізнання. Епікур продовжує розвивати атомістичне вчення Демокріта, але, на відміну від останнього, визнає можливість відхилення атома від напередзаданої траєкторії, визнаючи ідею свободи. Найбільш видатними учнями Епікура були: Метродор з Лампсака, який підкреслював, що джерелом всіх благ є тілесні насолоди, Ермарх з Мітілени, який наполягав на тому, що доцільність лежить в основі всіх законів. В кінці II ст. до н. е. з'являються послідовники Епікура серед римлян, найвидатнішим з яких був Лукрецій.

Епохе (від грец. *epoche* — зупинка, утримання) (скептицизм) — філософський термін, що для античних скептиків означав стан розуму, за якого ми нічого не стверджуємо і нічого не заперечуємо, тобто взагалі утримуємося від будь-яких суджень про зовнішній світ. Стан *Е.* — це шлях до спокою душі, до незворушності (*атараксії*); протилежний до нього стан — стан сумніву, невпевненості. До обґрунтування ідеї *Е.* античні скептики прийшли в результаті виявлення, що про предмет пізнання можна отримати рівно доведені протилежні судження, а отже, не можна визнати одне судження більш достовірним, ніж інше. Термін «*Е.*» буде

активно використовувати у ХХ ст. Е. Гуссерль — засновник *феноменології*.

Єдине (Плотін) — головне поняття в неоплатонізмі, що позначає надприродний початок, абсолют, позбавлений будь-яких форм і меж. **Є.** не містить у собі множинності; воно непізнаване ні за допомогою органів чуттів, ні за допомогою розуму. На відміну від платонівської Ідеї Блага, **Є.** у Плотіна є причиною існування всього іншого (включно з матерією), а на відміну від релігійного *Бога*, виступає безособовим початком, що не є ні думкою, ні духом, ні волею.

Ідеальна держава (Платон) — проект держави, розроблений давньогрецьким філософом Платоном. «**І.д.**» повинна забезпечувати справедливість — відповідність окремих чеснот державному устрою в цілому. Правити в такій державі мають найрозумніші (філософи), захищати її — найбільш мужні (воїни), а обслуговувати верхівку найбільш помірні (ремісники). Критерієм поділу виступає переважання певної частини душі (розумної, афективної та бажаної відповідно). **І.д.** протистоять чотири недосконалі форми державного устрою, що циклічно змінюють одна одну у світі чуттєвих речей: тимократія, олігархія, демократія, тиранія.

Ідея (ейдос) — основне поняття філософського вчення Платона, у якому йдеться про існування безтілесних **І.**, що ототожнюються з *буттям*, якому Платон протиставляв небуття, що ототожнювалось з матерією та простором. Чуттєвий світ за Платоном є породженням **І.** та матерії, займає середнє положення між ними. **І.** є вічними, незмінними, вони не виникають і не гинуть, не залежать від простору та часу. З гносеологічної точки зору **І.** виступають як родові поняття.

Категорії (Аристотель) (від грец. *категорія* — висловлювання, свідчення) — у загальному розумінні — найбільш широке за обсягом поняття, що виступає родовим щодо інших понять; у філософії Аристотеля **К.** в онтологічному плані розглядаються як вищі роди *буття*, до яких зводяться всі його окремі сторони і прояви; в гносеологічному плані **К.** — різні й незвідні один до одного аспекти, у яких можуть бути розглянуті предмети. У роботі Аристотеля «Про категорії» вказано десять **К.**: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, володіння, дія, страждання. Вчення про **К.** відіграє велику роль у філософських

концепціях різних шкіл і напрямів, зокрема в *німецькій класичній філософії, марксизмі* тощо.

Кініки (від грец. *κίνο* — собака) — представники давньогрецької філософської (сократичної) школи VI ст. до н. е. Засновником вважається Антісфен Афіньський, який стверджував, що краще життя полягає у позбавленні від зайвих умовностей і потреб. Для досягнення блага потрібно жити як живе собака: бути вірним і хоробрим, вміти відстояти свій спосіб життя, нехтувати зайвим. Найбільш відомий представник — Діоген із Сінопу, який за легендою жив у бочці. Основою щастя та добродетності **К.** вважали нехтування загальними нормами, відмову від багатства, слави, всіх чуттєвих задовольень, досягнення незалежності й внутрішньої свободи особистості.

Класична антична філософія — другий етап у розвитку античної філософії (V–IV ст. до н. е.), представлений вченнями *софістів*, Сократа, Платона та Аристотеля. Класичний період характеризується переорієнтацією філософських інтересів від проблеми космосу (див. *Рання грецька філософія*) до проблеми людини (*Антропологічний поворот*).

Космоцентризм (від грец. *космос* — всесвіт, лат. *центрум* — центр) — головний принцип античної філософії, який проголошує всесвіт цілісною гармонійно організованою і впорядкованою системою — космосом, на противагу невпорядкованому хаосу. Людина позиціонується лише як один з елементів космосу, що займає у структурі буття чітко визначене, але не визначальне місце.

Логос (від грец. *логос* — слово, думка, розум, закон) — одне з основних понять давньогрецької філософії, що позначає всезагальний закон буття, світовий розум, раціональну основу світу, його порядок та гармонію.

Метафізика (від грец. *та мета* та *фізика* — те, що після фізики) (Аристотель) — філософське вчення про надчуттєві, незмінні начала всього суцього і закони буття, які можна досягнути лише за допомогою розуму. Термін «**М.**» вперше використав Андронік Родоський — систематизатор творів Аристотеля, для позначення сукупності його праць, присвячених дослідженню перших начал і причин буття. У самого Аристотеля зустрічаємо розділення на першу і другу філософію, де «перша філософія» (метафізика

чи мудрість) — наука, що вивчає вічні, відокремлені та нерухомі сутності, тобто *архе* як перші причини суцього, а «друга філософія» — уможлядне міркування про природу (фізика), тобто про матеріальне і рухоме буття. Таким чином Аристотель намітив розмежування власне філософії, передусім *онтології*, та теоретичної *науки*. В середньовічній філософії *М.* слугувала теології як її філософське обґрунтування. Приблизно з XVI ст. термін «*М.*» починає вживатися як синонім *онтології* або, у більш широкому розумінні теоретичної *філософії*. У сучасній філософії *М.* називають також поєднання *онтології* та *гносеології*.

Мілетська школа (мілетці) — найдавніша матеріалістична школа в Греції (VI–V ст. до н. е.), що знаходилась у місті Мілет (півострів Мала Азія) — крупному торгівельному та культурному центрі. Представники **М.ш.** — Фалес, Анаксимандр, Анаксимен та ін. вважали основою всіх речей та явищ деяку цілісність, дещо тілесне, особливе. Зокрема, Фалес вважав такою першоречовиною воду, Анаксимандр — апейрон, Анаксимен — повітря. Філософи **М.ш.** були стихійними діалектиками; їм належать наукові відкриття у галузі математики, географії, астрономії.

Неоплатнізм — найпотужніша антична філософська школа елліністично-римського періоду, заснована у III ст. н. е. Плотіном. На основі синтезу філософських ідей Платона, деяких інших грецьких філософів-ідеалістів та східних релігійно-містичних вчень, поширених в Римській імперії, Плотін розробляє вчення про *Єдине* та ієрархічну будову *буття* як результат процесу *еманації*. Філософські ідеї неоплатоніків вплинули на формування християнської догматики.

Піфагорійська школа (піфагорійці) — досократична філософська школа в античній філософії VI–V ст. до н. е., представники якої абсолютизували числа, вважаючи їх першоосновою світу та сутністю речей. Піфагорійське вчення про число вважається передтечою об'єктивного *ідеалізму*. Погляди Піфагора були тісно пов'язані з містикою, про що свідчать, наприклад, уявлення піфагорійців про посмертне переселення душі.

Політія (від грец. *політейя* — влада більшості) — поняття філософії Аристотеля, що позначає форму державного правління, за якої більшість здійснює владні функції, керуючись суспільним, а

не індивідуальним благом. **П.** — це конституційна помірковано-демократична республіка, керівники якої спроможні поєднати свободу з порядком, мужність із мудрістю. **П.** представляє собою дещо середнє між олігархією та демократією; «середній» елемент домінує в ній у всьому: у норових — поміркованість, в майні — середній достаток, у владарюванні — середній клас (прошарок).

Релятивізм (від лат. *relativus* — відносний) — (1) Один із головних принципів філософії *софістів*, який проголошує відносність всього, відсутність будь-чого абсолютного, оскільки, за Протагором, мірилом всіх речей виступає конкретна людина. У вченні софістів розрізняють гносеологічний **Р.** («істина у кожного своя»), етичний, правовий, релігійний **Р.**. Проти усіх різновидів **Р.** виступив Сократ, який вважав, що абсолютне існує у форму родового поняття. (2) Філософське вчення про відносність, умовність та суб'єктивність людського пізнання.

Скептицизм (від грец. *скептікос* — той, що досліджує, критикує) — (1) антична філософська школа еліністично-римського періоду, що виникає в IV ст. до н.е. як реакція на попередні *філософські системи*, які за допомогою умоглядних міркувань намагались пояснити чуттєвий світ, нерідко вступаючи при цьому в суперечності між собою. Своєї вершини **С.** досяг у вченнях Піррона, Енесідема, Секста Емпірика та ін. Скептики вказували на відносність людського пізнання, неможливість формального обґрунтування знання, залежність пізнання від різних умов (обставини життя, стан органів чуття, вплив традицій і звичок тощо — див. *тропи*). Античні скептики проповідували утримання від суджень (*епохе*) задля досягнення душевного спокою (*атараксії*) і щастя. (2) філософська концепція, що піддає сумніву можливість пізнання об'єктивної дійсності.

Сократичний метод — діалогічний метод філософствування, метод постановки питань з метою спільного пошуку істини. На відміну від *софістів*, Сократ вважав себе не мудрецем («Я знаю, що я нічого не знаю, але інші не знають і того»), а — філософом, у буквальному сенсі цього слова, тобто любителем мудрості. Тому Сократ не передавав уже готового знання своїм учням (як це робили *софісти*), а організовував бесіду таким чином, щоб явною для усіх співрозмовників стала деяка проблема, яку вони спільними зусиллями прагнули б вирішити. **С.м.** передбачає два етапи

ведення бесіди: (1) «викриття» (або іронія) — демонстрація співрозмовнику, що він помиляється, вважаючи що володіє знанням; (2) «майєвтика» — допомога в «народженні» істини у душі співрозмовника шляхом відкидання хибних відповідей. **С.м.** широко використовував Платон, праці якого написані у формі діалогу.

Софісти (від грец. *sofist* — мудрець) — історично цим терміном називали фахівців, спеціалістів у будь-якій справі. Пізніше це найменування отримали деякі давньогрецькі філософи (Протагор, Горгій, Гіппій, Продік та ін.), які виступали у ролі професійних вчителів «мудрості» та «красномовства» (V ст. до н. е.), необхідних в умовах розвитку античної демократії. **С.** не утворили єдиної школи, їх об'єднує відмова від релігії, раціональне пояснення явищ природи, етичний та соціальний *релятивізм*. Сутність філософії **С.** виражена у відомому вислові Протагора, що людина є мірою всіх речей. Софістикою називають використання в ході доведення та аргументації логічних трюків (підміна понять, багатозначність слів тощо), які дозволяють маскувати за формальною правильністю міркувань абсурдні висновки.

Стоїцизм — школа давньогрецької філософії еліністично-римського періоду, заснована Зеноном із Кітіона приблизно у 300 р. до н. е. На думку стоїків, філософія — це вчення про те, як треба жити. Щастя стоїки вбачали у свободі від пристрастей, в душевному спокої (*apatia*). В житті, на їхню думку, все визначається долею (*фаталізм*). Того, хто з цим погоджується, доля веде за собою, а того, хто чинить опір, — спрямовує насильно. В розумінні природи стоїки були матеріалістами та номіналістами.

Телеологія (від грец. *телеос* — мета, *логос* — вчення, слово) — релігійно-філософське вчення про наявність у світі об'єктивних, незалежних від людини і суспільства цілей і цілеспрямованості. Згідно з Аристотелем, кожен предмет природи має внутрішню актуальну ціль, цільову причину, яка є джерелом руху від нижчих форм до вищих. **Ентелехія** (від грец. *ентелехія* — те, що має мету у самому собі) — в філософії Аристотеля і в схоластиці — цілеспрямованість як рушійна сила, самоціль, активне начало, що перетворює можливість на дійсність.

Тропи (від грец. *τροπος* — способи вираження) — принципи, за допомогою яких представники античного *скептицизму* обґрунтову-

вали неможливість об'єктивного пізнання світу. Найбільшу кількість **Т.** сформулював Енесідем. Його перші чотири **Т.** заперечують можливість пізнання речей на основі суперечливості чуттєвого пізнання людини. Інші чотири виходять зі стану об'єкту. Дев'ятий **Т.** є узагальненням попередніх, а десятий — стверджує неможливість пізнання у зв'язку з різноманіттям людських думок та намірів.

Фаталізм — підхід у вирішенні проблеми свободи, згідно якого все у світі наперед визначене і відбувається за необхідністю, а отже, немає місця для людської свободи та випадковості. Все, що відбувається — неминуче. Стародавні греки визнавали ідею «фату-му» (долі-року), якому підпорядковуються навіть боги та герої. В античній філософії уявлення про **Ф.** найбільш послідовно проявились в етичному вченні стоїків, які вважали, що добровільне слідування зовнішній необхідності є умовою людської свободи і щастя. Людина не може змінити порядок речей у світі, але може обирати свою моральну позицію і мужньо триматися, жити наперекір невмолимій долі. **Ф.** в релігійній традиції середньовіччя трансформується в ідею *провіденціалізму*.

Філософська система — сукупність логічно пов'язаних між собою поглядів одного мислителя, які охоплюють широке коло онтологічних, гносеологічних, антропологічних, соціально-філософських та ін. проблем. Побудова **Ф.с.** починається з викладу онтологічного вчення, з якого виводяться усі інші філософські ідеї. В історії філософії відомі **Ф.с.** Платона, Аристотеля, Гегеля та ін. **Ф.с.** — ознака того, що філософія досягає вищих щаблів розвитку, набуває класичних рис.

Форма і матерія — в філософії Аристотеля — дві з чотирьох «причин» або «начал» буття. Це структурні елементи речі, що невіддільні від неї і не володіють самостійною реальністю, якою постає лише їх синтез, цілісність. При цьому **Ф. і м.** співвідносні можливості і дійсності. Матерія — це можливість, а форма — актуалізація можливості, тобто дійсність. Форма — це сутність речі, вона завжди є активною, у той час як матерія пасивна. Згідно з Аристотелем, кожна річ у світі складається з **Ф. і м.**, у тому числі і людина (*душа і тіло*).

Середньовічна філософія

- апологетика
- Бог
- віра
- догмати
- душа
- екзегеза
- есхатологія
- креаціонізм
- містицизм
- номіналізм
- одкровення
- Отці Церкви
- патристика
- проблема універсалій
- провіденціалізм
- реалізм
- розум
- свобода волі
- сотеріологізм
- сутність та існування
- суще і належне
- схоластика
- теїзм
- теодицея
- теологія
- теоцентризм
- трансцендентне та іманентне
- універсалія

Середньовічна філософія — етап у розвитку західноєвропейської філософії з II по XV ст., головним світоглядним принципом якого був *теоцентризм*. За змістом **С.ф.** була релігійною (її основні завдання: формулювання та обґрунтування догматів Церкви, тлумачення істин, зосереджених у Біблії, доведення буття *Бога* тощо), а за формою — *схоластична* (тобто учнівська, зорієнтована на авторитети, головними серед яких були Платон та Аристотель).

Особливості:

- втрата філософією самостійного статусу і підпорядкування її релігійному світогляду;
- супранатуралізм, тобто *віра* в існування особливого світу духовних сутностей за межами чуттєвого світу;
- традиціоналізм, визнання авторитетів;
- коментаторський і монологічний характер *філософствування*.

Етап	Хронологічні рамки	Представники
<i>Патристика</i>	II – IX ст.	Аврелій Августин, Оріген, Квінт Тертуліан та ін.
<i>Схоластика</i>	X – XV ст.	Бернар Клервоський, Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський, Вільям Оккам, Дунс Скот, П'єр Абеляр та ін.

Апологетика (від грец. *апологія* — захист, виправдання) — сукупність ідей ранньохристиянських мислителів (II—III ст.), які в літературній формі захищали християнське віровчення від звинувачень нехристиян шляхом демонстрації його переваг перед античною філософією та перед іудаїзмом. Юстин Філософ (Мученик), Татіан Сірієць, Марціан Арістид, Афіногор (Атеногор) Афінський, Квінт Тертулліан та ін. зверталися до римських імператорів і усіх освічених людей, доводячи, що саме в християнстві міститься істинна мудрість, що поза ним неможлива повноцінна моральність, що ця релігія корисна для суспільства. Діяльність апологетів сприяла становленню християнської теології.

Бог — в релігії та в метафізиці — абсолютне, вічне, безумовне і довершене *буття*, основа, причина і мета усього *сущого*. Лише в **Б.** поєднуються *сутність* та *існування*. Якщо у філософії **Б.** розуміють як безособовий розумний початок світу, то в монотейстичних релігіях **Б.** — це персоніфікований Абсолют, верховна особистість, *трансцендентна* світові, вічна і самодостатня. **Б.** у філософії — предмет розумного пізнання, в *релігії* — предмет *віри*. В *богослов'ї* розрізняють сутнісні характеристики **Б.**, притаманні Його *буттю* (всемогутній, вічний, істинний, всюдисущий), та моральні якості **Б.**, в яких Він проявляє своє ставлення до власного творіння (люблячий, справедливий, милостивий, милосердний).

Віра — у християнській традиції — «здійснення очікуваного і впевненість у невидимому» (Апостол Павло; Євр. 11:1). В середньовіччі **В.** розглядалась як центральна пізнавальна здатність людини (звідси проблема співвідношення **В.** і *розуму*) і одночасно як головна умова пізнання *Бога*. **В.** представляє собою переконаність у реальному існуванні того, що не дане людині безпосередньо, або існування чого не є беззаперечно доведеним і обґрунтованим. Об'єктом релігійної **В.** виступає надприродна, *трансцендентна сутність*, яка породила скінченну людську істоту з її *розумом*, тому істини *розуму* не повинні суперечити істинам **В.**

Душа — безсмертна нематеріальна сутність, що є проявом божественного у людині. В середньовічній філософії **Д.** виступає джерелом *розуму*, почуттів та волі і протиставляється тілу як вічне тварному; як божественне начало в людині **Д.** протиставляється гріховній плоті, яка веде до спокуси. Наявність **Д.** у людини визначає подвійність людської природи: як істоти духовної, здатної

до спасіння, та істоти тілесної, здатної до гріха.

Догмати (від грец. *догма* — переконання, настанова) — основні положення віровчення, дані через Божественне *Одкровення* і визнані такими, що не підлягають будь-якій критиці, оскільки є безумовно істинними. Дванадцять **Д.** християнського віровчення були сформульовані на перших двох Вселенських Соборах (325 і 381 років) і викладені у християнському Символі віри.

Екзегеза (від грец. *екзегезис* — тлумачення) — тлумачення тексту Біблії Отцями і вчителями церкви, метою якого проголошувалось правильне розуміння і роз'яснення Істини, наданої *Богом* через *Одкровення* (на відміну від установки античних філософів на пошук цієї істини). Результати інтерпретації тексту Священного Писання оформлювалися в період *патристики* у вигляді філософсько-теологічних вчень *Отців Церкви*.

Есхатологія (від грец. *есхатос* — кінцевий та *логос* — вчення) — релігійне і філософське вчення про кінець світу та його земної історії, про конечну участь людини як смертної істоти. Якщо *креаціонізм* розкриває релігійні уявлення про початок світу, то **Е.** — про кінець і, відповідно, про сенс його існування. Есхатологічними ідеями пройняті космологічне (про кінець світу, Апокаліпсис), соціально-філософське (про кінець історії, земного Граду) та антропологічне (про безсмертну *душу* людини та її існування після смерті тіла) вчення середньовічної філософії.

Креаціонізм (від лат. *креаціо* — творення) — релігійна і філософська концепція, заснована на *вірі* в створення світу і людини з нічого *Богом* як надприродною істотою. Бог-творець проголошується ідеальною і розумною першопричиною всього існуючого.

Містицизм (від грец. *містикос* — таємничий) — напрямок середньовічної філософії, який оформився як опозиція до *схоластики*, оскільки стверджував, що пізнати надприродне можна не за допомогою *розуму*, а через містичний досвід. На протигагу схоластам, містики вважали, що людина має здатність безпосередньо спілкуватися з *Богом*, розчинятися в ньому і таким чином пізнавати Його. Яскравими представниками **М.** були св. Бернар Клервоський та Мейстер Екхарт. В історії філософії **М.** виступає як одна з форм *іраціоналізму*.

Номиналізм (від лат. *номен* — ім'я) — напрямок схоластичної філософії, представники якого у вирішенні *проблеми універсальності* стверджували, що реально існують лише одиничні речі, а *універсальні* представляють собою лише імена (назви) цих речей, тобто не володіють самостійним онтологічним статусом. Номиналізм існував у двох формах: (1) **крайній номиналізм** — заперечення самостійного існування загального і тлумачення понять як слів, що називають речі (Іоанн Росцелін вважав, що *універсальні* — «звуки голосу», які не мають нічого спільного з самими речами); (2) **концептуалізм** (від лат. *концептус* — думка, поняття) (поміrkований номиналізм) — підхід, згідно якого загальні поняття хоча й не існують самостійно, але присутні в одиничних речах як похідні від *розуму* людини (П'єр Абеляр).

Одкровення — містичний акт відкриття *Богом* людині своєї сутності і своїх намірів, саморозкриття *Бога* людині через пророцтва, Священне Писання і встановлення безпосереднього зв'язку з окремими людьми. Все, що ми можемо знати про *Бога*, обмежується тим, що Він дозволяє нам знати про Нього. Без Божественного **О.** людина своїм природним *розумом* може пізнати *Бога*, тільки пізнаючи його творіння, але цього знання недостатньо для розуміння надприродної сутності *Бога*. Відповідно *Бог* через **О.** відкривається людям для того, щоб вони пізнали Істину і здобули спасіння.

Отці Церкви (Святі Отці) — почесний титул низки християнських авторів, діяльність яких мала дуже важливе значення для формування християнського віровчення, його догматики та організації церкви. Якщо апологети звертались здебільшого до язичників, які були широко залучені до античної філософської традиції, то **О. ц.** — до християн. Найважливішими ознаками «**О. ц.**» є (1) святість життя; (2) древність; (3) ортодоксальність вчення; (4) офіційне визнання церквою. До латинських **О. ц.** відносять Аврелія Августина, Ієроніма, Кипріяна Фасція Цециліана, до грецьких — Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Богослова Назіанзіна, Григорія Нісського, Іоанна Дамаскіна.

Патристика (від лат. *патер* — батько) — перший етап у розвитку середньовічної філософії (II–VIII ст.), який характеризується діяльністю апологетів і *Отців церкви*. У період **П.** здійснюється перехід від перших спроб захистити християнський спосіб життя та

віровчення в часи Римської імперії (II–III ст.) (див.: *Апологетика*) до раціонального осмислення та систематизування основних положень християнства. Зусиллями Ієроніма, Орігена, Аврелія Августина, Діонісія Ареопагіта та ін. відбувається становлення *теології* (*богослов'я*). Завдяки зверненню до філософії Платона (паралельно з зародженням середньовічної філософії існує ще антична філософія еліністично-римського періоду, в рамках якого найбільш впливовим був *неоплатонізм*) середньовічні мислителі періоду **П.** здійснили раціоналізацію основних положень християнства. **П.** по суті представляє собою особливий тип *філософствування*, що спирається на безумовний авторитет Священного Писання. Традиційно **П.** розподіляють на східну (переважає метафізична проблематика через близькість до грецької культури) і західну (переважає соціальна й етична проблематика).

Проблема універсалій (суперечка про природу універсалій) — дискусія між середньовічними філософами з приводу онтологічного статусу *універсалій*, тобто можливості їхнього реального існування незалежно від людської свідомості. Відправним пунктом тривалої суперечки послужили питання, поставлені одним із середньовічних коментаторів Аристотеля — Порфірієм у його «Вступі до Категорій Аристотеля»: (1) чи існують роди і види самостійно або ж вони перебувають тільки в думках людини; (2) якщо вони існують, то що представляють собою: тіла чи безтілесні речі; (3) чи володіють вони окремим *буттям* або ж існують в чуттєвих предметах і спираються на них у своєму існуванні. Обговорення цих питань тривало з X по XIV ст. і сприяло розгляді таких філософських проблем, як можливість реального існування ідеального та можливість раціонального понятійного пізнання, співвідношення людського мислення та об'єктивної дійсності тощо. В ході цієї дискусії сформувалось два основних напрямки середньовічної філософської думки: *реалізм* та *номіналізм*.

Провіденціалізм (від лат. *провіденція* — провидіння) — релігійне тлумачення історії як здійснення Божого плану спасіння людства, як прояв Божественного провидіння. Починаючи з Аврелія Августина історичний процес у цілому розглядається з позиції лінійного розуміння часу, тобто передбачається, що історія має початок, визначений *Богом* сенс і спрямованість у напрямку встановлення Божого граду в результаті останнього Божого суду. **П.** у широкому значенні — напередвизначеність, детермінованість з

боку вищої сили, що породжує проблему людської свободи у світі, в якому реалізується воля цієї вищої сили.

Реалізм (від лат. *realis* — дійсний, або від лат. *res* — річ) — напрямок схоластичної філософії, представники якого у вирішенні *проблеми універсальності* стверджували, що реально і незалежно від свідомості існують не окремі одиничні речі, а загальні поняття, тобто *універсальні*, що визначають *сутність* цих речей. **Р.** існував у двох формах: (1) **крайній Р.**, який проголошував *універсальні* об'єктивно існуючими духовними сутностями, що не залежать від одиничних речей (Ансельм Кентерберійський); (2) **поміrkований Р.**, представники якого вважали, що *універсальні* реально існують, але в одиничних речах (Фома Аквінський). Якщо крайні реалісти розвивали платонівське розуміння ідей як об'єктивно існуючого загального, то поміrkовані — ідею Аристотеля про те, що загальне є формою одиничного. В середні віки більш поширеним був поміrkований **Р.**

Розум — пізнавальна здатність людини, яка передбачає вміння логічно і творчо мислити, міркувати шляхом оперування поняттями та судженнями і таким чином здобувати істину. У середньовічній філософії активно дискутувалась проблема співвідношення *віри* та **Р.** Якщо в період *патристики* перевага надавалась *вірі*, то в період *схоластики* оформилась концепція «гармонії *віри* і **Р.**».

Свобода волі — здатність людини діяти вільно, згідно власних визначених цілей; надана *Богом* людині (як істоті, створеній «за образом і подобою *Бога*») свобода обирати між добром і злом. В середні віки проблема **С. в.** стає однією із головних у зв'язку з необхідністю узгодити тезу про Божественне провидіння (*провіденціалізм*) та можливість для людини самостійно здійснювати вибір відносно цілей власної діяльності і засобів їхнього досягнення. Проголошення **С.в.** людини пов'язане з ідеєю *теодицеї*.

Сотеріологізм (від грец. *сотерія* — спасіння) — принцип середньовічної філософії, який орієнтує життя людини на спасіння її душі; саме в цьому проявляється сенс існування людини у створеному *Богом* гріховному світі, що є тимчасовим пристанищем для людини. Спасіння, як стан позбавлення від морального та фізичного зла, протиставляється гріхопадінню і виступає кінцевою метою релігійних зусиль людини. Християнська ідея спасіння як Божественного дару породила багатомірні теологічні суперечки

щодо співвідношення Божественної наперед визначеності (*провіденціалізм*) та людської *свободи волі*.

Сутність та існування (лат. *есенція* та *екзистенція*) — принципова подвійність всього тварного світу, грані якої поєднуються лише у *Богові*; існування речі не слідує з сутності речі, але визначається актом божої волі. **Сутність** — сукупність істотних якостей і властивостей речі, що утворюють основу її *буття*; те, без чого річ не могла б існувати як така. В середні віки вважали, що сутність речей визначається *Богом* як їхнім творцем. Поняття сутності співвідноситься, з одного боку, з поняттям явища, а з іншого — з поняттям існування. **Існування** — *буття*, опосередковане *сутністю*; прояв сутності у всьому розмаїтті її форм. У середні віки вважали, що **С. та і.** співпадають тільки в *Богові* як незмінній субстанції, а в його творіннях вічною є сутність, яка по-різному проявляється в ході їхнього існування.

Суцце і належне — дуальність наявного і бажаного, морально цінного. **Суцце** — (1) сукупність усього реально існуючого у світі; сукупність усіх численних проявів *буття*. В середньовічній *схоластиці* розрізняли *буття*, суцце та *існування* (повнота *буття* притаманна тільки *Богу*, який створює суцце — тварний світ — і наділяє його *існуванням*, тобто суцце не існує без справжнього *буття* — Бога); (2) фактично існуючий стан справ. **Належне** — морально цінний, бажаний стан справ; складова морального ідеалу. **Належне** протиставляється *суццю*, коли суцце стає об'єктом критики і не відповідає моральним устремлінням людини, спрямованість яких визначає *Бог*.

Схоластика (від лат. *схола* — школа) — (1) Другий етап у розвитку середньовічної філософії (IX–XIV ст.), в рамках якого відбувається поєднання християнського (католицького) *богослов'я* і силогістики Аристотеля. Остання використовується для раціонального обґрунтування і доведення істинності основних положень християнського віровчення, оскільки представляє собою систему умовиводів, в яких з двох посилок дедуктивним шляхом виводиться висновок. Її представники — схоласти (Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський, Альберт Великий, Вільям Оккам, Дунс Скот та ін.) — в ході логічних доведень спирались не стільки на текст Священного Писання, скільки на праці *Отців Церкви* (звідки брали положення, що підлягають обґрунтуванню) та

логічні праці Аристотеля («Органон»). (2) філософський метод, заснований на силогістиці Аристотеля, який використовувався середньовічними мислителями для логічного доведення істин *ві-ри*. **С.** — основний спосіб середньовічного *філософствування*, що зосереджувався на доведенні істинності біблійних положень, але не орієнтував на досвідний шлях отримання нового знання про світ, за що став предметом гострої критики з боку філософів Нового часу.

Теїзм (від грец. *теос* — Бог) — онтологічне вчення середньовічної філософії, що спирається на релігійну картину світу і передбачає визнання акту творення *Богом* світу з нічого і за власною волею, а також ідею провидіння, тобто постійної присутності *Бога* у створеному Ним світі. Втручаючись у хід подій у земному світі *трансцендентний Бог* вносить елемент розумності і впорядкованості у його функціонування. У філософії Відродження середньовічний принцип **Т.** буде замінений іншими релігійно-філософськими принципами — *деїзму* і *пантеїзму*, а у Новий час широкого розповсюдження набуде й атеїзм.

Теодицея (від новолат. *теодицея* — боговиправдання, від грец. *теос* — Бог та *діке* — справедливість) — релігійно-філософське вчення, покликане узгодити уявлення про *Бога*-творця як абсолютного добра і блага та реальним станом справ у світі, сповненому зла і несправедливості. Сутність даного вчення зводиться до намагання виправдати всемогутнього *Бога*, зняти з нього відповідальність за зло, існуюче у створеному Ним (земному) світі і покласти цю відповідальність на людину (див.: *Свобода волі*).

Теологія (богослов'я) — сукупність релігійних доктрин, що включають знання про сутність і буття *Бога* як особистості. В релігіях теїстичного типу передбачається, що *Бог* сам надає людині знання про себе через слово Священного Писання (див. *Одкровення*). Богослов'я буває **апофатичне** (заперечне пізнання *Бога* через перерахування тих властивостей, якими він не наділений, з метою підкреслення його вищості по відношенню до створеного ним світу) і **катафатичне** (позитивне пізнання *Бога* шляхом наділення його усіма можливими ідеальними рисами).

Теоцентризм (від грец. *теос* — бог і лат. *центрум* — центр) — основний принцип середньовічної філософії, сутність якого полягає у

розумінні *Бога* як джерела, центра і мети усього суцього. Без *Бога* нічого у світі не могло б з'явитися, не може існувати і нічого без Нього не можна пізнати. Принцип **Т.** спирається на релігійну ідею подвоєння світу і визнання справжності Божественного світу.

Трансцендентне та іманентне — філософські та теологічні терміни, які використовуються у середньовічній філософії для позначення різних проявів буття.

Трансцендентне (від лат. *трансценденс* — той, що виходить за межі) — термін, що позначає *буття*, яке виходить за рамки можливого досвіду і не може бути зрозумілим та пізнаним. **Іманентне** (від лат. *іманенс* — те, що перебуває всередині) — невід'ємна властивість предмета, притаманна йому в силу його природи, безпосередньо дана і доступна для пізнання.

Універсалія (від лат. *універсаліс* — загальний) — термін середньовічної філософії, який означає загальні поняття. В середньовічній *схоластиці* з'ясування природи **У.** було центральною *філософською проблемою*, яка мала два аспекти: (1) гносеологічний (чим виступають **У.** в ході людського пізнання); (2) онтологічний (яке місце вони займають у загальній структурі буття). Дана проблема має витоком філософські погляди Платона і Аристотеля, онтологічні та гносеологічні вчення яких різнилися між собою (зокрема, Аристотель заперечував існування платонівського світу ідей і відповідно пізнання як пригадування).

Філософія епохи Відродження

- алхімія
- антропоцентризм
- вірту
- вчене незнання
- геліоцентризм
- герметизм
- гілозоїзм
- гуманізм
- деїзм
- діалектика
- макіавеллізм
- містицизм
- натурфілософія
- неоплатонізм
- органіцизм
- пантеїзм
- Реформація
- утопія

Філософія епохи Відродження — етап розвитку європейської філософської думки з кінця XIV до початку XVII ст., що характеризується розумінням людини як центру світобудови, відновленням уваги до оригінальної античної філософії поза її релігійним трактуванням, до античних ідеалів краси та виховання, активним дослідженням природи і людини як природної істоти.

Особливості:

- антропоцентризм і гуманізм, розуміння людини як творця світу культури, як суб'єкта творчої діяльності;
- звернення до античної філософії, оригінальна переробка і синтез ідей античних філософів, зокрема, Платона, Демокрита, Епікура, звільненого від середньовічної схоластики Аристотеля, а також античних стоїків та скептиків;
- антисхоластичність, звільнення з-під опіки католицької церкви; філософія перестає бути служницею богослов'я;
- орієнтація на досягнення природознавства (геліоцентризм, географічні відкриття), поєднання їх з даними т.зв. «таємних» наук (алхімії, магії, астрології);
- переважно пантеїстична картина світу (див.: *пантеїзм*).

Етап	Хронологічні рамки	Представники
гуманістичний	XIV — сер. XV ст.	Данте Аліг'єрі, Джованні Боккаччо, Лоренцо Валла, Леонардо да Вінчі, Джаноццо Манетті, Франческо Петрарка, Еразм Роттердамський та ін.
неоплатонічний	середина XV — перша третина XVI ст.	Джордано Бруно, Микола Кузанський, Джованні Піко делла Мірандола, Марсіліо Фічіно та ін.
натурфілософський	друга половина XVI — поч. XVII ст.	Микола Копернік, Мішель Монтень, Парацельс, Бернардіно Телезіо та ін.

Алхімія — вчення про взаємоперетворення хімічних елементів, що розглядаються як субстанції. **А.** виникла ще у стародавньому світі, але значний розвиток отримала у пізньому Середньовіччі (Р. Бекон, Р. Луллій) та *натурфілософії* епохи Відродження (Парацельс). Незважаючи на містичний і таємничий характер, **А.** вважається історичною попередницею хімії. Головним результатом **А.**, окрім накопичення значного запасу знань про речовини, стало становлення емпіричного, експериментального підходу до вивчення властивостей речовини, тому **А.** розцінюється як перехідний етап від *натурфілософії* до експериментального природознавства.

Антропоцентризм (від грец. *антропос* — людина і лат. *центрум* — центр) — спосіб вирішення філософських і світоглядних проблем, коли дослідник йде не від світу до людини, а навпаки, від людини до світу. Вперше такий поворот до людини був здійснений філософами епохи Відродження, які протиставляли естетично орієнтований **А.** *теоцентризму* середньовіччя та *космоцентризму* античності. **А.** отримує подальшу розробку в працях Р. Декарта та І. Канта, філософії Л. Фейєрбаха, а також у *філософській антропології*, *персоналізмі* та особливо в *екзистенціалізмі*.

Вірту (Н. Макіавеллі) — основна людська чеснота, що означає здатність до діяльності, яка скеровується здоровим глуздом, волею і прагне до здійснення великої мети. Макіавеллі заперечує серединний, поміркований шлях досягнення доблесті, видатні особистості принципово обирають крайній шлях.

Вчене незнання (М. Кузанський) — одне з центральних понять філософської концепції М. Кузанського та одночасно назва його першої і найважливішої філософської праці. «**В. н.**» стверджує неможливість виразити повноту пізнання в термінах формальної схоластичної логіки, складність і суперечливість самого процесу пізнання. На думку Кузанського, в постановці та вирішенні проблеми світу і *Бога* філософ повинен виходити зі свого «незнання», з неспіврозмірності об'єкту пізнання і понять, що він використовує.

Геліоцентризм (від грец. *геліос* — Сонце) — космологічне уявлення, що ґрунтується на геліоцентричній системі, згідно якої Земля обертається навколо своєї осі та є однією з планет, що рухаються

навколо Сонця. Окремі висловлювання на користь цієї системи були ще у Аристарха Самоського, Миколи Кузанського та ін, але справжнім творцем цієї теорії став Микола Коперник, який всебічно розробив і математично обґрунтував Г. Надалі система Коперника була уточнена: Сонце знаходиться в центрі не всього Всесвіту, а лише Сонячної системи; планети рухаються не за круговими (божественно ідеальними траєкторіями), а за еліптичними. Величезну роль в обґрунтуванні Г. зіграли Галілей, Кеплер, Ньютон. В епоху Відродження Г. протиставляється **геоцентризму** (від грец. *geo* — Земля), тобто космологічному уявленню, згідно якого Земля нерухома і є центром світобудови; навколо неї обертаються Сонце, Місяць, планети і зірки. Ця система, заснована на релігійних поглядах, а також творах Платона і Арістотеля, була завершена давньогрецьким вченим Птолемеєм (II ст.) і тривалий час підтримувалася офіційною церквою. Геліоцентрична система вплинула на критику релігійної картини світу на засадах наукового світогляду.

Герметизм — уявлення про паралелізм природи і людини як макрокосму і мікркосму, розуміння Всесвіту як живої істоти (джерелом вважається вчення Гермеса Трисмегіста). Г. виникає як синтез еліністичних філософських вчень та східних містичних практик. Основні положення Г.: (1) Всесвіт є мислений образ *Єдиного*; (2) макрокосм аналогічний мікркосму; (3) все існуюче є різновидами *Єдиного* першопочатку; (4) все має свою протилежність; (5) все *суцє* знаходиться у постійному русі і переходить з однієї протилежності в іншу; (6) все має свою причину; (7) всі речі містять у собі два начала (статі), будь-яка творчість є результатом взаємодії цих двох начал. Наслідком таких уявлень є розвиток астрології — уявлення, що небесні тіла мають вплив на земні події, та *алхімії* — спроби перетворити одні хімічні елементи на інші.

Гілозоїзм (від грец. *gile* — матерія та *zoi* — життя) — уявлення, що наділяє всю матерію характеристиками живого організму, здатністю до сприйняття та відчуття.

Гуманізм (від лат. *гуманітас* — людяність, *гуманус* — людяний) — напрям суспільної думки, що виникає у епоху Відродження, звертаючись до людини як індивідуальності, особистості, як до діяльної, творчої істоти. Г. — одна із ключових особливостей

філософії епохи Відродження, сутність якої зводиться до визнання людини найвищою цінністю, передбачає гуманне, тобто «людяне» ставлення до неї. Найвидатніші представники Г.: Д. Аліг'єрі, Ф. Петрарка, Д. Боккаччо, Л. Валла, П. делла Мірандола, М. Монтень, Т. Мор, Е. Роттердамський та ін. Г. — це світське Відродження (на відміну від *Реформації* як релігійного відродження).

Деїзм (від лат. *deus* — Бог) — релігійно-філософський принцип, згідно якого *Бог* створив світ, але після акту творіння не втручається у подальший перебіг подій. На відміну від *теїзму*, згідно якого пізнання природи можливе шляхом часткового проникнення в божественний замисел, деїстична настанова дозволяє активне втручання людини у природні процеси, які вже втрачають божественну скерованість і, тим самим, стають доступними для вивчення науковими методами. Ренесансний Д. подекуди ще передбачає втручання *Бога* у природні явища, але вже стверджує, що *Бог* контролює не все. У філософії Нового Часу Д. набуває абсолютної форми і повністю заперечує втручання *Бога* у природний перебіг речей, фактично ототожнюючи *існування та сутність* речей, чим повністю виправдовує експериментальне пізнання природи.

Діалектика (М. Кузанський) — вчення про співпадіння протилежностей. Якщо неоплатоніки визначали *Єдине* через протиставлення його іншому (не єдиному), то Кузанський звертає увагу на те, що *Єдине* охоплює абсолютно все і навіть свою протилежність, *Бог* як абсолютний максимум містить все і, у тому числі, мінімум. *Бог* — неспівмірне речам вище начало буття, що виступає абсолютним максимумом: не може бути нічого, вищого від нього, але й не може бути нічого меншого, бо *Бог* — абсолют, тому одночасно є і мінімумом. *Бог* є все, але у згорнутому вигляді, створений ним світ (все, що створене і буде створене) «розгортається» з того, у чому воно існує у згорнутому вигляді, тобто з *Бога*. Діалектичні ідеї Кузанського лягли в основу формування основних понять математичного аналізу: границя, нескінченно мала, сума нескінченно малих тощо і стали початком математизації природознавства.

Макіавеллізм — термін, що походить від вчення італійського мислителя і політика Ніколо Макіавеллі, і означає схему політичної

поведінки, яка передбачає можливість нехтування моральними нормами задля досягнення власних цілей державця («Мета виправдовує засоби»).

Містицизм (від грец. *містикос* — таємничий) — філософсько-релігійний напрямок, що ґрунтується на вірі у можливість безпосереднього контакту з надприродними силами (*трансцендентними* сутностями), який досягається ірраціональними методами. Філософи-містики (Екхарт, Бьоме, Мюнцер та ін.) вищою формою пізнання вважали деяку містичну інтуїцію, «духовний досвід», в якому зникає розділення на *суб'єкт і об'єкт* і відкривається реальність *Бога* — духовної першооснови світу.

Натурфілософія (доби Відродження) (від лат. *натура* — природа) — напрямок філософії доби Відродження, що характеризується активним дослідженням природи. Для ренесансної **Н.** характерні: (1) перенесення основної уваги з людину як центру світу на людину як частину природи, зародження розуміння природи як механізму; (2) віра в безмежні можливості людини пізнавати і перетворювати природний світ; (3) відновлення дохристиянських знань про природу, вчень ранньої античності та східних містиків; (4) поєднання раціональних методів та містичних уявлень; (5) активний розвиток герметичних уявлень, зокрема *алхімії* та астрології; (6) визнання досвіду основним джерелом знання (*сенсуалізм*); (7) становлення експериментальних методів дослідження та початок математизації природознавства. До натурфілософів епохи Відродження відносять Дж. Бруно, Л. да Вінчі, М. Коперника, Б. Телезіо, Парацельса та ін.

Неоплатонізм (доби Відродження) — етап у розвитку філософії Відродження, що спирається на античний неоплатонізм, в рамках якого відбувається постановка широкого кола онтологічних питань. Видатним представником флорентійського **Н.** є Марсіліо Фічіно, очільник «Платонівської академії», відновленої у 1459 році у Флоренції, перекладач та популяризатор творів античності. Свої філософські погляди Фічіно виклав у роботі «Платонівська теологія про безсмертя душі», де намагався синтезувати християнство, давні містичні вчення і платонізм. Значний вплив **Н.** має місце у роботах Дж. Бруно, М. Кузанського, П. Мірандолли та ін.

Органіцизм (від пізньолат. *організмус* — живе тіло, від грец. *органон* — знаряддя) — методологічний принцип, згідно з яким будь-які системні прояви суспільного, духовного чи природного *буття* функціонують подібно до живого організму, й відтак усі явища системи розглядаються як життєдіяльність її певних органів. **О.** підкреслює такі властивості розглядуваних систем: впорядкованість, зв'язок всіх компонентів системи, залежність від середовища, необхідність відновлення енергетичних запасів (живлення), здатність творити нове, відтворюватися та помирати. В епоху Відродження **О.** поширювався в основному на природу (Дж Бруно та ін.), згодом в Новий Час поширюється і на інші сфери *буття* (Т. Гоббс та ін.).

Пантеїзм (від грец. *пан* — все і *теос* — Бог) — релігійно-філософське вчення, що максимально зближує поняття «Бог» і «природа» з тенденцією до їхнього ототожнення. **П.** існує у двох формах: (1) **натуралістичний П.** (стойки, Бруно, частково Спіноза) одухотворює природу, наділяючи її божественними властивостями, і ніби розчиняє *Бога* у природі; (2) **містичний П.** (Екхарт, Кузанський, Бьоме) розчиняє природу в *Богові*.

Реформація (від лат. *реформатіо* — виправлення, відновлення) — суспільно-політичний рух в Європі, що виникає у першій пол. XVI ст., спрямований проти зловживань католицької церкви і папської влади. Ідеологи **Р.** закликали відкинути зовнішні прояви релігійності та повернутися до витоків первинного християнства, визнати пріоритет щирої, відкритої *віри*, яка дає змогу долучитися до Божої благодаті без посередника у вигляді церкви та священика. Реформістський рух, що спирався на ренесансний індивідуалізм та особисту відповідальність людини, став провісником зародження і провідником ідей нового суспільного класу — буржуазії, для яких на перший план поступово виходила особиста активність в економічній сфері, релігія ж мала стати скромною і економною. Розпочавшись в Німеччині (М. Лютер), **Р.** охопила ряд європейських країн і призвела до відділення від католицької системи Англії, Шотландії, Данії, Швеції, Норвегії, Нідерландів, Фінляндії, Швейцарії, частково Німеччини, Чехії, Угорщини. **Р.** здешевила, спростила і демократизувала церкву, поставила внутрішню особисту *віру* вище зовнішніх проявів релігійності, додала нормам буржуазної моралі божественну санкцію. У країнах, де перемогла **Р.**, церква, потрапивши в залежність

від держави, користувалася меншою владою ніж в католицьких країнах, що полегшувало розвиток науки і взагалі світської культури. Відповіддю католиків на Р. була контрреформація, якій вдалося запобігти розповсюдженню протестантизму в Європі. Р. представляє собою т.зв. «Північне Відродження», або релігійний гуманізм.

Утопія (від грец. *у-топос* — місце, якого не існує) — зображення ідеального суспільного ладу або існуючої десь країни (такої, що нібито вже існувала), або проекту соціальних перетворень, що ведуть до її втілення в життя. Сам термін «У.» бере свій початок від скороченої назви книги Т. Мора, опублікованої в 1516 р. Причину всіх суспільних негараздів Мор вбачає у приватній власності, у пануванні особистого інтересу. В ідеальному суспільстві Утопії всі блага спільні, керівництво забезпечує справедливий і рівний розподіл суспільних благ. Промисловість знаходиться на високому рівні, всі люди зобов'язані працювати (робочий день триває 6 годин), а вільний час присвячувати наукам і мистецтву. Ідеї, подібні до утопічного проекту Мора, на той час також розвивав Томазо Кампанелла, який виклав їх в утопії «Місто сонця». Громадяни міста Сонця одночасно і бідні і багаті, бо все належить їм, але немає нічого власного, таким чином, не люди служать речам, а речі людям. Але власність також ґрунтується на тому, що всі люди мають сім'ю, дітей і житло, тому Кампанелла пропонує ліквідувати моногамну сім'ю як джерело егоїзму. Аналогічно до платонівських уявлень, держава Кампанелли опікується оптимальною народжуваністю, вихованням та освітою дітей. Кожна людина працює у тій області, в якій здобуває кращих результатів. Жодна праця не є ганебною, робочий день триває 4 години, інший час відводиться для приємних занять науками. Релігія міста Сонця зливається з філософією природи, політики подібні до священників. Релігія виступає магічною силою, що підтримує єдність суспільства. У XIX і XX ст. термін «У.» став називним і використовується як скептична характеристика нерального плану радикального перетворення суспільних відносин. У XX ст. набуває значного поширення такий літературний жанр як антиутопія.

Філософія Нового часу

- атрибут
- вічного миру теорія
- вроджені ідеї
- дедуктивний метод
- деїзм
- дуалізм
- емпіризм
- ідоли розуму
- індуктивний метод
- картезіанський поворот
- механіцизм
- модус
- монада
- монізм
- пантеїзм
- плюралізм
- принцип універсального сумніву
- природа людини
- природне право
- причинність
- проблема джерела знання
- просвітництво
- раціоналізм
- сенсуалізм
- субстанція
- суспільного договору теорія
- tabula rasa

Філософія Нового часу — етап у розвитку європейської філософської думки, що охоплює проміжок часу з XVII до другої половини XIX ст.

Особливості:

- звернення до ідей античного атомізму та середньовічного номіналізму; закладення основ матеріалістичного і механістичного розуміння природи та дійстичної і детерміністичної картини світу;
- оформлення суб'єкт-об'єктної парадигми, протиставлення людини-суб'єкта і світу-об'єкта, орієнтація на пізнання і перетворення об'єкта суб'єктом;
- раціоналістичність (див.: раціоналізм у широкому розумінні) і просвітницький характер (див.: просвітництво);
- критика середньовічно-схоластичного та містико-магічного розуміння сутності пізнання; орієнтація на розробку наукового методу, який би забезпечив отримання нового раціонального і достовірного знання про світ, відсутнього у Біблії, і яке б можна було використати на практиці;
- філософське обґрунтування основних положень християнського морально-етичного вчення, розробка антропологічних та соціально-філософських ідей, заснованих на його раціоналістичному переосмисленні.

Представники: Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц, а також просвітники (див. *Просвітництво*) та молодий І. Кант.

Атрибут (від лат. *аттрибутио* — надаю, наділяю) — невід’ємна властивість предмету, без якої він не може ні існувати, ні мислитися. Декарт розглядав атрибут як основну властивість *субстанції*. Тому в якості **А.** тілесної *субстанції* у нього виступає протяжність, а **А.** духовної *субстанції* є мислення. Спіноза вважав протяжність і мислення **А.** єдиної *субстанції*. Французькі матеріалісти XVIII ст. **А.** матерії вважали протяжність і рух, а деякі (Д. Дідро, Ж. Робіне) — і мислення.

Вічного миру теорія — вчення про встановлення громадянського стану на міжнародній арені, в результаті чого має зникнути війна як форма вирішення міждержавних конфліктів. **В.м.т.** спирається на основні положення теорій природного права та суспільного договору, розроблених філософами-просвітниками. Її оформлення пов’язане з намаганням зупинити численні кровопролитні війни між національними державами, що керуються принципом державного суверенітету та правом вести війну задля захисту своїх національних інтересів. Розробниками **В.м.т.** були В. Пенн, Ш.І. де Сен-П’єр, Ж.-Ж. Руссо, Е. Крюссе, І. Кант.

Вроджені ідеї — поняття, принципи знання, або передумови до їх отримання, що не дані людині у чуттєвому досвіді, а присутні в інтелекті людини від народження. Засновником теорії ідей вважають Платона (див. *анамнесис*). Концепція **В.і.** відтворюється також у стоїків, Цицерона, Фоми Аквінського. В Новий час розвиток теорії ідей здійснює Р. Декарт, намагаючись розв’язати проблему достовірних джерел пізнання. На думку Декарта, існують вроджені поняття (ідея *Бога, субстанції, протяжності, числа* тощо) та вроджені аксіоми і загальні положення (ніщо не виникає з нічого). Істинність **В.і.** обґрунтовується їхньою очевидністю.

Дедуктивний метод (від лат. *дедуктіо* — виведення) — метод сходження від загального до часткового, доведення або виведення тверджень (наслідків) з одного або декількох інших тверджень (посилок) на основі законів логіки, що носить достовірний характер. В філософії Нового часу прихильниками **Д.м.** виступають переважно раціоналісти — Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц.

Деїзм — релігійно-філософське вчення, що визнає існування *Бога* в якості безособової першопричини світу. Згідно **Д.** світ після створення розвивається за власними законами. Представники **Д.** —

Р. Декарт, Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, І. Ньютон та ін.

Дуалізм (від лат. *dualis* — подвійний) — онтологічне вчення, що на противагу монізму вважає матеріальну та духовну *субстанцію* рівноправними началами. Представником **Д.** в філософії Нового часу є Декарт.

Емпіризм (від грец. *empeiria* — досвід) — напрям в теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід єдиним джерелом знань і стверджує, що все знання обґрунтовується у досвіді та за допомогою досвіду. **Ідеалістичний Е.** (Дж. Берклі, Д. Юм, Е. Мах, Р. Авенаріус) обмежує досвід сукупністю відчуттів або уявлень, заперечуючи, що в основі пізнання знаходиться об'єктивний світ. **Матеріалістичний Е.** (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, французький матеріалізм XVIII ст.) вважає, що джерелом чуттєвого досвіду є об'єктивно існуючий зовнішній світ.

Ідоли розуму — притаманні людині в силу її природи перешкоди, що заважають отриманню справжнього істинного знання і які мають бути подолані. Ф. Бекон називає чотири типи **І.р.**: (1) ідоли роду — перешкоди, зумовлені родовими характеристиками людини, особливостями її сприйняття, будовою органів чуттів, роботою мозку; (2) ідоли печери — перешкоди, зумовлені індивідуальними особливостями, звичками, вихованням; (3) ідоли ринку — породжуються неправильним вживанням слів буденної мови: надання назви неіснуючому, суперечки про несуттєве; (4) ідоли театру — виникають внаслідок прихильності до авторитетів, неможливості вийти за межі вже відомих методів міркування. Вчення про **І.р.** представляє собою критичну частину філософії Бекона, що передує конструктивній частині, присвяченій вченню про метод наукового пізнання.

Індуктивний метод (від лат. *intuکتio* — наведення) — шлях дослідного вивчення явищ, у ході якого від окремих фактів здійснюється перехід до загальних положень; окремі факти ніби «наводять» на загальне положення. В філософії Нового часу прибічниками **І.м.** виступають емпірики (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк).

Картезіанський поворот (феноменологічний поворот) — поворот у філософії від *буття* до свідомості, здійснений Р. Декартом (латинізоване ім'я — Ренатус Картезіус). Внаслідок **К.п.** відбувається переорієнтація на дослідження людини як мислячої істо-

ти, здатної до психічної діяльності, «привида у машині, створеній Богом» (Р. Декарт), «мислячої очеретини» (Б. Паскаль). **К.п.** знаменує собою поворот до *суб'єкта*, який розглядається не як абстрактний компонент пізнання, моральної чи естетичної оцінки, а як мисляча сутність, що відчуває, уявляє, передбачає тощо. Якщо у попередній філософії, починаючи від Парменіда, головним предметом проголошувалось *буття*, його першооснови та принципи його істинного пізнання, то Декарт основою і найпершою істиною філософії робить самосвідомість індивідуального суб'єкта. Декарт запропонував дивитись на світ крізь призму індивідуального «Я», а істинним вважати таке знання, яке є очевидним для «Я».

Механіцизм — світогляд, що пояснює розвиток природи та суспільства законами механічної форми руху матерії. Виникнення і розповсюдження **М.** було пов'язане з досягненнями класичної механіки XVII – XVIII ст. (Галілей, Ньютон та ін). Абсолютизація законів механіки призвела до створення механістичної картини світу, згідно з якою всесвіт являє собою замкнену механічну систему, що складається з незмінних елементів, рух яких підкоряється законам класичної механіки. Мислення також зводилося до фізіології, а фізіологія до механіки. Наслідком **М.** є особливе розуміння причинності — механістичний *детермінізм*, згідно якого все, що відбудеться у майбутньому вже зараз може бути виведене з наявних причин. Досягнення природознавства XIX – XX ст. зруйнували механістичну картину світу, оскільки з того факту, що система описується класичними законами механіки не випливає, що кожен її елемент, або немеханічні об'єкти (природа, суспільство) підкоряються дії цих законів.

Модус (від лат. *модус* — міра, спосіб) — філософський термін, що означає властивість предмету, якою він володіє лише в деяких станах (на відміну від *атрибути*). У філософії Спінози **М.** називаються всі перехідні стани *субстанцій*, що мають причину свого буття не в самих себе, а в *субстанції* та її *атрибутах*; **М.** є виразом нескінченної множинності речей та їх перехідних властивостей, в яких знаходить свій прояв єдина, вічна та нескінчена матеріальна *субстанція*.

Монада (від грец. *монас* — одиниця, проста ступінь) — філософський термін, що означає структурну, субстанціальну одиницю

буття. **М.** – одне з основних понять філософії Г. Лейбніца. Він вважає **М.** простою, активною, замкнутою, духовною *субстанцією*. **М.** знаходяться у певній ієрархії. Найнижчі **М.**, так звані прості **М.**, невиразні і зливаються між собою. Такі **М.** складають основу неживої природи. **М.**, наділені здатністю виразного сприйняття, називаються душами, вони володіють пам'яттю та властиві тваринам. Розумна ж душа людини за Лейбніцем – **М.**-дух. Найвищою ж серед **М.** є *Бог*.

Монізм (від грец. *μονος* – один) – онтологічне вчення, яке приймає за основу всього *суцього* єдину першооснову (*субстанцію*). Представниками **М.** в філософії Нового часу є Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк.

Пантеїзм (від грец. *παν* – все і *θεος* – Бог) – див. *пантеїзм* у філософії доби Відродження.

Плюралізм (від лат. *plurales* – множинний) – онтологічне вчення, протилежне *монізму*, згідно якої все *суще* складається з множини рівнозначних ізольованих сутностей (*субстанцій*), що не зводяться до єдиного начала. Точка зору **П.** знаходиться в основі монадології Г. Лейбніца (див. *монада*).

Принцип універсального сумніву – методологічна настанова Р. Декарта, що має забезпечити отримання чіткої і ясної істини. **П.у.с.** передбачає такі етапи: (1) сумнів у всьому, до чого причетні відчуття; (2) сумнів у всьому, що є загальноприйнятим; (3) сумнів навіть у релігійних істинах. **П.у.с.** вимагає розпочинати наукове пізнання зі звільнення від забобів, упереджених суджень та хибних уявлень (пор. *Ідоли розуму*). Декарт не був скептиком, адже його сумнів стосується висхідного моменту пізнання, а не свідчить про недовіру до пізнавальних можливостей *розуму*. Попередньо очищений *розум*, за Декартом, сам повинен вибудовувати систему достовірного знання, виходячи з безсумнівного положення «Я мислю, отже, я існую».

Природа людини – сукупність характеристик, які притаманні людині в силу того, що вона є людиною; ознаки, які розкривають незмінну сутність людини. У XVII–XVIII ст. питання щодо **П.л.** було поставлене просвітниками у зв'язку з необхідністю прояснення сутності держави та права. Гоббс вважав, що за своєю природою людина зла, Руссо, що навпаки, – добра. Локк до **П.л.**

відносить такі її сутнісні характеристики: свободу, рівність, володіння власністю і здатність захищати свої права. Юм вказує, що людина розумна, суспільна і діяльна істота. Філософи Нового Часу в цілому вважали, що **П.л.** є незмінною, оскільки вона наперед визначена *Богом* або природою. У подальшому така позиція отримала назву есенціалізму, на противагу *екзистенціалізму*, з точки зору якого людська сутність формується протягом життя.

Природне право — вчення про ідеальне, незалежне від держави право, що випливає з веління *розуму* та природи людини. Ідеї **П.п.** були висунуті ще в епоху античності (Сократ, Платон та ін.), а в середні віки воно вважалось різновидом божественного закону (Ф. Аквінський). Найбільшого розповсюдження ідеї **П.п.** отримали в період буржуазних революцій на Заході (XVII–XVIII ст.). Т. Гоббс пише, що природний закон — це припис або знайдене *розумом* загальне правило, згідно якого людині забороняється робити те, що шкодить її життю або лишає її засобів до його збереження, і забороняється упускати те, що є найкращим для збереження життя. Прибічники вчення про **вроджене право** — П. Гольбах, Г. Гроцій, І. Кант, Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза та ін. — використовували його для критики феодалізму, обґрунтування «природності» та «розумності» буржуазного суспільства. Зокрема Локк до **П.п.** людини відносить право на життя, свободу та приватну власність. **П.п.** протиставляється **позитивному праву**, як такому, що прийняте у державі в даний момент і залежить від суспільних умов і волі законодавця.

Причинність (Д. Юм) — головний принцип природничо-наукового пізнання, який відкриває шлях для виходу за межі безпосередньо даного через чуттєве сприйняття, тобто для мислення і міркування. Юм доводить емпіричне походження самого принципу **П.**, виділяючи в ньому три складові: (1) просторова суміжність; (2) часова послідовність; (3) необхідність породження. Якщо (1) і (2) даються через чуттєвий досвід, то (3) є результатом звички, сформованої регулярним повторенням певної послідовності подій. Тому Юм застерігає від поспішних висновків при аналізі причинно-наслідкових зв'язків у зовнішньому світі, адже **П.** має психологічну основу («Після того не означає внаслідок того».)

Проблема джерела знань — одна із ключових проблем філософії

Нового часу, у вирішенні якої формуються два основні напрямки: (1) *емпіризм*, згідно якого джерелом знань виступає досвід (емпірія) та (2) *раціоналізм*, згідно якого єдиним джерелом знань виступає *розум*. Спробу зняти протиставлення чуттєвого та раціонального пізнання робить Д. Юм, вказуючи, що це протиставлення є даниною схоластичній суперечці *реалізму* та *номіналізму*, але насправді обидва підходи взаємодоповнюючі, адже у самому досвіді присутнє дещо таке, що робить його достовірним і забезпечує його цілісність — *розум*. Повністю вирішити суперечку раціоналістів та емпіристів вдалося І. Канту. З пошуку джерела знань випливає проблема пошуку методу пізнання: для емпіристів таким методом виступає *індуктивний*, а для раціоналістів — *дедуктивний метод*.

Просвітництво — узагальнена назва соціально-політичних вчень мислителів епохи Нового Часу, які критикували існуючий соціальний устрій. Головними ідеями філософії **П.** є: (1) віра у всемогутність людського *розуму* у справі реформування суспільства; (2) проголошення необхідності поширювати знання серед представників усіх верств суспільства, просвіщати «низи» соціуму; (3) критика релігійного фанатизму як однієї із головних причин невігластва і більшості людських бід; (4) критика феодально-абсолютистського режиму і розробка найрізноманітніших проєктів перебудови суспільного устрою на розумних засадах, побудови такого суспільства, яке б відповідало *природі людини* і принципу соціальної справедливості. **П.** також називається історична епоха, девізом якої можна вважати вислів Канта: «Май мужність користуватися власним розумом!». До просвітників відносяться: Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є, І. Гердер, Г. Лессінг, Ф. Шиллер, І. Гете, І. Кант та ін.

Раціоналізм (від лат. *ratio* — розум) — (1) у широкому розумінні — протилежний до *ірраціоналізму* підхід до вирішення філософських проблем, згідно якого світ є раціонально впорядкованим, а людський *розум* спроможний пізнавати і перетворювати дійсність. **Р.** передбачає відповідність вчення стандартам раціональності: несуперечливість, логічна обґрунтованість, послідовність, чітка визначеність ключових понять тощо. Всі філософи Нового Часу бути раціоналістами у широкому значенні. (2) у вузькому розумінні — протилежний до *емпіризму* гносеологічний напрямок, представники якого розглядають *розум* як головне джерело

пізнання, оскільки всезагальне та необхідне знання не може бути виведене з досвіду. Представниками **Р.** у вузькому розумінні були Р. Декарт, Б. Спіноза та Г. Лейбніц.

Сенсуалізм (від лат. *сeнсуc* — відчуття) — гносеологічне вчення, що визнає відчуття єдиним джерелом пізнання. Якщо відчуття розглядається як відображення об'єктивної реальності, то послідовний **С.** призводить до *матеріалізму* (Дж. Локк, П. Гольбах, К. Гельвецій, Л. Фейербах). Але якщо у відчуттях розглядається лише суб'єктивне, за яким нібито нічого не існує, то **С.** призводить до суб'єктивного *ідеалізму* (Дж. Берклі, Д. Юм, Е. Мах, Р. Авенаріус).

Субстанція (від лат. *субстантіа* — сутність; те, що лежить в основі) — першооснова світу, яка для свого *існування* не потребує нічого, окрім самої себе. З точки зору *матеріалізму*, **С.** є матерія (природа), а з позиції *ідеалізму* — дух, *Бог* або ідеї. Існує також проблема кількості **С.**, яка знаходить своє вирішення у таких напрямках як *монізм*, *дуалізм* та *плюралізм*.

Теорія суспільного договору — вчення про виникнення держави і права внаслідок свідомого укладення договору між людьми. Згідно цієї теорії, державі передують повна анархія і «війна всіх проти всіх» (Т. Гоббс) або «природний стан» — необмежена особиста свобода. Люди свідомо нехтують свободою і делегують свої повноваження державі, яка у відповідь має забезпечувати охорону приватної власності та природних прав громадян. Таким чином, на зміну природному стану приходять громадянський правовий стан. Розгорнуту форму **Т.с.д.** отримала у XVII–XVIII ст. (Т. Гоббс, І. Кант, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза та ін.). І. Кант підняв **Т.с.д.** на міжнародний рівень і розробив вчення про міждержавну суспільну угоду, наслідком якої має бути досягнення вічного миру.

Tabula rasa (від лат. чиста дошка) — уявлення емпіриків, згідно якого душа (свідомість) на момент народження людини не містить жодного знання, але здобуває його протягом життя через досвід. Це уявлення протиставляється декартівській теорії *вроджених ідей*, критика якої здійснена Дж. Локком («в розумі немає нічого, чого б раніше не було у досвіді»). Витоки ідеї **Т.г.** містяться у філософії Аристотеля, який критикував вчення про пізнання Платона (*анамнезис*).

Німецька класична філософія

- абсолютний ідеалізм
- агностицизм
- антиномія
- a posteriori
- a priori
- апріорні форми пізнання
- відчуження
- діалектика
- догматична метафізика
- категоричний імператив
- коперніканський переворот
- критична філософія
- максима
- німецький ідеалізм
- ноумен
- панлогізм
- практичний розум
- річ сама по собі (річ у собі)
- ригоризм
- суб'єкт-субстанція
- теоретичний розум
- трансцендентальний ідеалізм
- трансцендентальний суб'єкт
- трансцендентальне
- туїзм
- феномен
- філософська система
- чистий розум

Німецька класична філософія (НКФ) — термін, введений Фрідріхом Енгельсом на позначення етапу в розвитку німецької філософської думки в період II пол. XVIII—I пол. XIX ст., представленої вченнями п'ятьох філософів: І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля та Л. Фейєрбаха. **НКФ** — вершина новоєвропейської раціоналістичної філософії і одночасно її критика, а також одне із головних джерел марксистської філософії. Термін **НКФ** є доволі умовним і не прийнятим у сучасній західній, зокрема німецькій, філософії. Альтернативним до нього є термін філософія німецького ідеалізму, або німецька трансцендентально-критична філософія.

Особливості:

- наявність усіх ознак класичної філософії;
- критика метафізичної філософії як цілісного бачення світу (у Канта її повне відкидання як догматичної, а у Фіхте, Шеллінга та Гегеля її перебудова на діалектичній основі);
- зміщення акценту з об'єкта на суб'єкт, розуміння світу людини передусім не як природного, а як культурного;
- раціоналістичне осмислення історії суспільства, пошук історичних закономірностей, заснованих на принципах «розумності».

Абсолютний ідеалізм — різновид об'єктивного *ідеалізму* як однієї із онтологічних позицій, сутність якого зводиться до ідеї, що в основі світу лежить деякий Абсолют, який, будучи нествореним, безконечним і безумовним (тобто абсолютним) *буттям*, породжує усе *суще*. Найбільш яскраво позиція **А.і.** представлена в *філософській системі* Г. Гегеля, в якій Абсолютом виступає Абсолютна Ідея як *суб'єкт-субстанція*. *Філософська система А.і.* Гегеля складається з трьох розділів, які висвітлюють три етапи діалектичного саморозвитку і самопізнання Абсолютної Ідеї: (1) **логіка** — наука про Ідею як чисте мислення; (2) **філософія Природи** — наука про Ідею в її інобутті; (3) **філософія Духу** — наука про Ідею, яка повернулася в саму себе зі свого інобуття. Релігійний аналог Абсолютної Ідеї — християнський *Бог*.

Агностицизм (від гр. *a* — не, без та *гносис* — знання, пізнання) — (1) філософський термін, альтернативний атеїзму, введений англійським біологом Т.Г. Гакслі (1869) на позначення скептичної позиції щодо питань про існування *Бога* та вічного життя. Агностики не заперечують існування *Бога*, але вважають, що на сьогодні не існує достатньо обґрунтованих доказів цього; (2) одна із філософських позицій у вирішенні проблеми пізнаваності світу, що ґрунтується на тезі про неможливість отримати знання про дійсність як вона існує сама по собі, а лише — через те, як вона являється нам. Агностики заперечують можливість розуму проникати в сутність об'єктивно існуючих речей, оскільки розмежовують «*речі самі по собі*» та «*речі для нас*» (феномени) (І. Кант); розглядають процес пізнання не з позиції відображення, а з конструктивістської точки зору.

Антиномія (від гр. *анти* — проти і *номос* — закон; буквально — протиріччя в законі) — протиріччя між двома висловлюваннями про один і той самий об'єкт, що мають логічно рівноправне обґрунтування, тобто можна однаково успішно довести і тезу, і антитезу. Згідно з І. Кантом, *теоретичний розум* впадає в **А.**, коли він функціонує як *чистий розум* і намагається за допомогою категорій розсудку пізнати те, що не дається нам через чуттєвість (*Бога*, безсмертну душу, світ в цілому і свободу).

Апостеріорі (а posteriori) (від лат. *a posteriori* — те, що впливає з досвіду) — логічне і філософське поняття, яке позначає те, що залежить від досвіду і слідує за ним. Протилежне поняття «*апри-*

ori». **Апостеріорне знання** — вид знання, яке людина отримує в ході досвідного пізнання, тобто в результаті безпосереднього контакту з навколишнім середовищем (через діяльність органів чуттів). Пріоритетність апостеріорного знання обстоювали емпірики Нового часу, які стверджували, що *розум* не додає нічого нового до змісту нашого знання. Тому пізнання зводиться до правильного «прочитання книги природи» (Р. Декарт, Ф. Бекон).

Апріорі (а priori) (від лат. *a priori* — первісно) — логічне і філософське поняття, яке позначає те, що не залежить від досвіду і передує йому. Похідними від цього терміну є «апріорні судження», «апріорне знання», «апріорне пізнання», «*апріорні форми пізнання*». Протилежне поняття *апостеріорі* (а posteriori). **Апріорне знання** — вид знання, яке людина отримує в ході такого пізнання, що передує будь-якому досвіду. Пріоритетність апріорного знання обстоювали раціоналісти Нового часу (див. *Вроджені ідеї*), які наголошували на тому, що досвід може дати лише випадково (а не необхідно) істинне знання, яке не може вважатися науковим знанням. І. Кант змінює уявлення раціоналістів про апріорне пізнання, наголошуючи на тому, що апріорними є тільки форми нашого пізнання, а зміст — апостеріорним, тобто отриманим через досвід.

Апріорні форми пізнання — форми організації і впорядкування даних емпіричного пізнання, якими наділений *трансцендентальний суб'єкт* від народження. Вони допомагають надати нашому знанню всезагального і необхідного характеру. В філософії І. Канта апріорні форми має кожна з пізнавальних здібностей *трансцендентального суб'єкта*: чуттєвість — простір і час, розсудок — категорії, *розум* — трансцендентальні ідеї.

Відчуження — процес породження суб'єктом певного явища, яке відокремлюється від нього і протиставляється йому. У Г. Гегеля поняття **В.** характеризує перший етап розвитку Абсолютної Ідеї — перехід її в своє *інобуття* (природу), в результаті чого втрачається первинна сутність Абсолютної Ідеї. У Л. Фейєрбаха **В.** характеризує процес перенесення людиною своєї родової сутності на *Бога* (релігійне **В.**).

Діалектика (Г. Гегель) — філософсько-ідеалістична теорія розвитку, що спирається на принцип тотожності мислення і *буття* (*суб'єкта і об'єкта*); для Гегеля закони розвитку мислення виступа-

ють одночасно законами розвитку *буття*, об'єктивної дійсності. Мислення, в рамках гегелівської *Д.*, розглядається не тільки як суб'єктивна людська діяльність, але і як першооснова усього *сущого* (Абсолютна ідея, Світовий *розум*), яка мислить і пізнає саму себе у відповідності з т.зв. діалектичною тріадою: теза — антитеза — синтез (Абсолютна ідея — Природа як «інобуття ідеї» — Абсолютний дух). Саморозвиток Абсолютної ідеї лежить в основі розвитку природи, суспільства і людського мислення. Тому пізнаючи сутність речей і предметів об'єктивної дійсності мислення пізнає свою сутність (на цій підставі Гегель відкидає кантівську ідею про непізнаваність «речей самих по собі»). Рухомою силою всезагального розвитку Гегель проголошує суперечності, що зумовлює необхідність заперечення одного із основних законів традиційної логіки — закону несуперечності. Натомість він розробляє діалектичну логіку, її основні принципи (єдності і боротьби протилежностей, взаємного переходу кількісних і якісних змін, заперечення заперечення) та категорії (сутність, явище, необхідність, випадковість, причина, наслідок тощо). *Д.* розглядається Гегелем також як протилежний до метафізики метод пізнання, що передбачає рух думки від абстрактного до конкретного.

Догматична метафізика (від гр. *догма* — гадка, вчення і *метафізика* — те, що після фізики) — термін, що використовувався в НКФ на позначення раціоналістичної (у вузькому значенні) філософії Нового часу. Протилежні поняття — *критична філософія* (І. Кант) і *діалектична філософія* (Г. Гегель).

Категоричний імператив — поняття практичної філософії (етики) І. Канта, яке позначає найвищий закон моральності; це загально значиме (на відміну від *максими*) моральне правило, якого потрібно дотримуватись з почуття морального обов'язку (за власним бажанням, а не з примусу) усі і за будь-яких умов (незалежно від того, буде від цього людина щасливою, чи ні). Недотримання **К.і.** означає, що людина слідує не волі *розуму*, а волі тіла, а тому її поведінка характеризується як неморальна. **К.і.**, за Кантом, визначає лише форму (а не зміст) моральної поведінки людини і формулюється таким чином: (1) «вчиняй так, щоб максима твоєї волі могла у той же час мати силу принципу всезагального законодавства»; (2) «людина є мета сама по собі, тобто ніколи ніким (навіть *Богом*) не може використовуватися тільки як засіб, не

будучи при цьому водночас і метою, що, отже, людськість у нашій особі має бути для нас самих святою — бо людина є суб'єкт морального закону».

Коперніканський переворот — термін, введений І. Кантом на позначення тих нововведень у *гносеології*, які належать йому самому. Кант обґрунтував ідею активності суб'єкта пізнання по відношенню до об'єкта за допомогою вчення про апріорне пізнання («предмети мають співвідноситися з нашим пізнанням»), проводячи аналогію з нововведенням М. Коперника в астрономії, який припустив, що не зірки обертаються навколо спостерігача, а навпаки, спостерігач рухається, а зірки перебувають у стані спокою.

Критична філософія — назва філософського вчення І. Канта критичного періоду, яка відображає його головну ідею: перш ніж будувати авторські *філософські системи*, необхідно відповісти на питання «Що я можу знати?», тобто піддати критиці наші пізнавальні здібності і виявити межу наших пізнавальних можливостей. Така постановка питання означає першу критику претензії просвітників на всемогутність людського *розуму* у справі пізнання світу. **К.ф.** Канта включає в себе його теоретичну (*гносеологія*) і практичну (етика) філософію. Протилежне поняття — *догматична метафізика*.

Максима (від лат. *максима* — найбільша) — поняття практичної філософії І. Канта, яке позначає суб'єктивне моральне правило (на відміну від *імперативу*). **М.**, за Кантом, не можуть бути основою моральної поведінки людини, оскільки вони, по-перше, значимі тільки для волі окремої людини, і по-друге, представляють собою моральні правила, яких дотримується людина в конкретній ситуації (а не завжди).

Німецький ідеалізм — термін, альтернативний до НКФ, який використовується у немарксистській філософії на позначення вчень І. Фіхте (*суб'єктивний ідеалізм*), Ф. Шеллінга (*об'єктивний ідеалізм*) та Г. Гегеля (*абсолютний ідеалізм*). Іноді до **Н.і.** зараховують *трансцендентальний ідеалізм* І. Канта. Філософія німецьких ідеалістів є класичною, тобто характеризується високим ступенем узагальненості та абстрактності філософських понять, а також тим, що філософські вчення представляють собою складні для розуміння системи. Останньою в історії філософії *філософською системою* вважають систему *абсолютного ідеалізму*

Г. Гегеля.

Ноумен (від гр. *нооменон* — те, що досягається розумом) — термін, який у філософії має два значення: (1) позитивне: сутність, що досягається *розумом*, яка може існувати об'єктивно, в окремому інтелегібельному світі (світ ідей у Платона, *Єдине* у неоплатоніків) або ж існувати тільки як предмет практичного пізнання (*Бог*, безсмертна душа, свобода у І. Канта). **Н.** є *трансцендентним*. Протилежне поняття — *феномен*; (2) негативне: в філософії Канта — синонім до поняття «*річ у собі*», річ, що існує сама по собі, незалежно від наших органів чуттів, але яка спроможна впливати на них (тобто може стати предметом нашого чуттєвого пізнання, проявившись як *феномен*).

Панлогізм (від гр. *пан* — все і *логос* — розум, думка, слово) — філософсько-раціоналістичне вчення, згідно з яким основою світу проголошується мисляча *субстанція*, світовий *розум*, а сам світ представляє собою систему логічних понять. Класичним вираженням **П.** є теза Гегеля: «Все дійсне розумне, все розумне дійсне». Вчення **П.** тісно пов'язане з принципом тотожності мислення і *буття* в ідеалістичній інтерпретації, оскільки розвиток природи, людини, суспільства і культури оголошується результатом самопізнання світового розуму. **П.** протистоїть *волюнтаризму*, згідно якого в основі світу лежить Світова Воля, як нерозумний початок.

Практичний розум — один із проявів розуму як найвищої пізнавальної здібності *трансцендентального суб'єкта* (поруч з *теоретичним розумом*). **П.р.** націлений на пізнання світу *ноуменів* (у позитивному значенні); він спроможний пізнати (тобто мислити) те, що недоступне пізнанню *теоретичного розуму* (*Бог*, безсмертя душі, свобода). Якщо для *теоретичного розуму* *ноумени* у позитивному значенні не існують в реальності, то **П.р.** припускає їхнє реальне існування (як об'єкти думки) в якості умов моральної поведінки. Основне питання, на яке він шукає відповідь: «Що я [як моральна істота, тобто ноумен] повинен робити?».

Ригоризм (від лат. *rigor* — строгість) — строге, неухильне і безкомпромисне дотримання певних правил із почуття морального обов'язку. В етиці **Р.** представляє собою один із проявів етичного формалізму, оскільки вимагає слідування проголошеним правилам за будь-яких умов, незважаючи на їх можливу недоцільність

в кожній конкретній ситуації. **Р.** як «етика обов'язку» є істотною характеристикою практичної філософії Канта. Протилежне поняття — *евдемонізм* («етика щастя»).

Річ сама по собі (річ у собі) — одне із центральних понять кантівської *критичної філософії*, що позначає річ як вона існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання, на відміну від того, як вона являється нам у ході нашого пізнання (річ для нас, або *феномен*).

Р.с.п.с. — це *ноумен* у негативному значенні.

Суб'єкт-субстанція — філософський термін, введений останнім античним філософом С. Боецієм у зв'язку з ідеєю *креаціонізму* (творення): *Бог* як Верховний суб'єкт у ході акту творення проявляє себе як активний самопороджуючий і саморозвиваючий початок, а будь-яка створена Ним річ оголошувалась суб'єктною та особистісною. У філософії Нового часу *субстанція* і суб'єкт розділяються внаслідок критики релігійного світобачення. Г. Гегель знову поставив питання про поєднання суб'єкта та субстанції і відповідно актуалізував термін «**С.-с.**», конкретизувавши його через поняття Абсолютної Ідеї.

Теоретичний розум — один із проявів розуму як найвищої пізнавальної здібності *трансцендентального суб'єкта* (поруч з *практичним розумом*). **Т.р.** націлений на пізнання того, що складає світ *феноменів*, тому його призначення полягає у підведенні матеріалу чуттєвого споглядання під вищу єдність мислення. **Т.р.**, згідно з Кантом, має завжди обмежуватись сферою можливого досвіду, тобто предметом його пізнання не може виступати те, що в принципі не дається суб'єкту через чуттєвість.

Трансцендентальне (від лат. *трансценденс* — те, що виходить за межі) — філософський і теологічний термін, який використовується на позначення того, що пов'язане з незалежними від досвіду, тобто апріорними умовами можливого досвіду (у Канта — з апріорними формами пізнання). **Т.** протиставляється емпіричному.

Трансцендентальний ідеалізм — (1) в широкому значенні — назва філософського вчення І. Канта, синонім до «*критичної філософії*». (2) у вузькому значенні — складова кантівської *критичної філософії*, що представляє собою вчення про розмежування «*речей самих по собі*» (*ноуменів* у негативному значенні) та «*речей для нас*» (*феноменів*, явищ); вчення про *трансцендентальний суб'єкт* та апріорні форми його пізнавальних здібностей.

Т.і. протиставляється трансцендентальному реалізму — вченню, що отоотожнює *феномени* з речами, як вони існують самі по собі.

Трансцендентальний суб'єкт — людина як представник людського роду (на відміну від інших живих істот), яка має специфічні пізнавальні здібності (у Канта — це чуттєвість, розсудок і розум). Пізнавальні здібності однакові у всіх людей і кожна з них має свої апріорні форми, що, згідно з Кантом, забезпечує можливість отримання всезагального і необхідного знання, тобто наукового. **Т.с.**, як носій всезагальних пізнавальних характеристик, протиставляється емпіричному суб'єкту, який привносить у знання суб'єктивний зміст.

Туїзм — принцип філософії Л. Фейербаха, сутність якого полягає у підкресленні особливої значимості для особистості («Я») іншої особистості («Ти»), яка виступає для неї критерієм достовірності *буття* в цілому (через його доступність чуттям цієї іншої людини, а не тільки моїм) та умовою прояву суто людської *сутності* (окрема людина не може сформуватись як особистість, не цінуючи і не люблячи іншу людину, «Ти»), відмінної від тваринної.

Феномен (від гр. *φαινόμεν* — явище; те, що являється) — філософський термін, який використовується на позначення будь-якого явища, доступного для чуттєвого сприйняття. В філософії І. Канта — синонім до поняття «річ для нас»; це та сама *річ у собі*, яка явилась *трансцендентальному суб'єкту* і стала предметом його пізнання.

Чистий розум — філософська абстракція І. Канта, що розкриває пізнавальну здібність *трансцендентального суб'єкта* апріорно пізнавати предмети, навіть опосередковано не звертаючись до досвіду (на що претендували раціоналісти Нового часу). Це — розум, «вільний від емпірії і практичних спонукань», який прагнути пізнати те, що ніяк не дається у досвіді, заплутується у суперечностях (*антиноміях*). Кант у «Критиці чистого розуму» обмежує пізнавальні претензії раціоналістів, з одного боку, сферою можливого досвіду (*теоретичний розум*), а з іншого — сферою моралі, вірою як переконаністю (*практичний розум*).

Марксистська філософія

- атеїзм
- базис
- відчуження
- виробничі відносини
- діалектичний матеріалізм
- історичний матеріалізм
- класи суспільні
- матеріалістична діалектика
- матеріальне виробництво
- надбудова
- практика
- продуктивні сили
- соціальна революція
- суспільно-економічна формація
- сутнісні сили людини

Марксистська філософія — складова частина марксизму як сукупності філософських, соціально-економічних та соціально-політичних ідей, розроблених у XIX ст. К. Марксом та Ф. Енгельсом на основі творчої переробки основних положень німецької класичної філософії, англійської політичної економії та французького утопічного соціалізму. Марксистське філософське вчення (*діалектичний та історичний матеріалізм*) включає наступні ідеї:

- (1) весь світ (природний, соціальний і культурний) у своїй основі є матеріальним і розвивається діалектичним шляхом;
- (2) світ є принципово пізнаваним, а сам процес пізнання є конкретно-історичним і підпорядковується законам *діалектики*;
- (3) суспільне буття не залежить від суспільної свідомості, а визначається рівнем розвитку матеріального виробництва;
- (4) принципи матеріалістичної *діалектики* переносяться і на пояснення суті історичного процесу (формаційний підхід); розвиток суспільства розглядається як природно-історичний процес;
- (5) людина є практично-діяльною істотою, що перетворює навколишній світ і в процесі активно перетворюючої діяльності формує і розвиває свої *сутнісні сили*, отже — сутність людини не є наперед визначеною біологічно, а обумовлена усією системою суспільних відносин.

Атеїзм (від лат. *a* — без и *теос* — Бог) — світоглядна установка, протилежна *теїзму*, сутність якої зводиться до заперечення *буття* надприродного і проголошення природного світу нествореним і самодостатнім. Поширення **А.**, як правило, супроводжується зростанням ролі наукового та матеріалістичного світогляду. Згідно з Марксом, **А.** — це «теоретичний гуманізм» (а комунізм — «практичний гуманізм»).

Базис (від гр. *базис* — основа, п'єдестал) — один із структурних компонентів *суспільно-економічної формації* (поруч із *надбудовою*), який представляє собою сукупність історично сформованих *виробничих відносин*, які відповідають рівню й характеру розвитку *продуктивних сил* суспільства. Економічний **Б.** визначає тип суспільно-економічної формації.

Відчуження (К. Маркс) — процес перетворення продуктів трудової діяльності людей на незалежну від їхньої волі і планів силу, ворожу по відношенню до самих виробників. Поняття «**В.**» вказує на те, що існування людини є несправжнім, відокремленим від її *сутності*, тобто людина, яка виробляє матеріальні блага суспільства, в дійсності представляє собою не те, чим вона могла б бути і чим має стати. Економічне **В.** найманого робітника в рамках капіталістичного суспільства полягає у тому, що: (1) продукти праці не належать робітнику (причому чим більше робітник виробляє продуктів, тим сильніше він підпадає під владу капіталу, тим меншою кількістю майна він володіє); (2) сам процес праці є примусовим, тому приносить страждання (потреба в праці зникає; праця — засіб задоволення інших, здебільшого фізіологічних потреб); як наслідок, робітник в ході трудової діяльності не належить собі; (3) робітник втрачає свою родову людську *сутність*, якою виступає праця як творча діяльність і умова розвитку людини; оскільки робітник відчуває себе вільним тільки при виконанні своїх тваринних функцій; (4) людина розглядається з позицій її соціальних функцій і, таким чином, відчувається від інших людей і від самої себе (самовідчуження). Економічне **В.** виступає основою інших типів **В.**: політичного, соціального, духовного. Головною умовою подолання **В.** Маркс проголошує ліквідацію приватної власності.

Виробничі відносини — один із структурних компонентів способу *матеріального виробництва* (поруч із *продуктивними силами*),

який розкриває *сутність* відношення «людина — людина»; це відносини між членами суспільства з приводу створення, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ.

Діалектичний матеріалізм — термін, введений І. Діцгенем на позначення частини марксистської філософії, яка пропонує вирішення онтологічних та гносеологічних проблем за допомогою діалектико-матеріалістичного методу (див. *Матеріалістична діалектика*), тобто діалектико-матеріалістичного розуміння світу та процесу його пізнання.

Історичний матеріалізм — термін, введений Ф. Енгельсом, що позначає соціально-філософські та філософсько-історичні погляди К. Маркса, тобто його вчення про матеріалістичне розуміння суспільства та історії. Маркс вперше в історії філософії поширив основний принцип *матеріалізму* — первинності *буття* і вторинності свідомості — на розуміння суспільства. Сутність матеріалістичного розуміння суспільства виражається у такому положенні: «Суспільне буття визначає суспільну свідомість». Суспільне буття характеризує матеріально-виробничу сферу життєдіяльності суспільства (*базис*), від розвитку якої в кінцевому рахунку залежить розвиток усіх інших сфер, породжених людською свідомістю (*надбудова*). Спираючись на ідеї *матеріалістичної діалектики*, Маркс розробив і матеріалістичне розуміння історії, *сутність* якого полягає у зміні *суспільно-економічних формацій* внаслідок зміни способу *матеріального виробництва*.

Класи суспільні — великі групи людей, які займають певне положення в системі суспільного, зокрема матеріального, виробництва в трьох *суспільно-економічних формаціях*: рабовласницькій, феодалній та буржуазній. Згідно з марксизмом, поява класів пов'язана з розподілом праці, приватною власністю на засоби виробництва та зацікавленістю у додатковому продукті, що зумовило появу експлуатації однієї групи іншою. Відносини між основними класами (рабовласниками та рабами, феодалами та селянами, буржуазією та найманими робітниками) характеризуються як відносини експлуатації, а тому є антагоністичними (класова боротьба). Боротьба між основними класами буржуазного суспільства, за Марксом, має призвести до диктатури пролетаріату, а згодом — до ліквідації класів взагалі, тобто комуністичне суспільство буде безкласовим. **Класова боротьба** — термін, розроблений Леніним у радянському марксизмі, що позначає анта-

гоністичні (тобто ворожі і непримиренні) взаємини між групами людей, які мають різне економічне становище у рабовласницькому, феодальному чи капіталістичному суспільстві, між тими, хто володіє засобами *матеріального виробництва*, і тими, хто не володіє ними. Способом вирішення (вищою формою) класової боротьби в марксизмі проголошується *соціальна революція*, яка усуне («зніме») суперечність між класами. Поняття класової боротьби конкретизує один із законів *матеріалістичної діалектики* (закон боротьби і єдності суперечностей) щодо розвитку суспільства.

Матеріалістична діалектика — матеріалістично проінтерпретована гегелівська теорія розвитку всього *суцього*, що спирається на принцип відображення у людській свідомості основних властивостей об'єктивно існуючої матеріальної дійсності. Основними принципами **Д.** проголошуються принципи всезагального розвитку, всезагального зв'язку, матеріалістичного монізму. Матерії, згідно з марксизмом, притаманна така властивість як саморух і саморозвиток, тому природа і суспільство є такими ж діалектичними, як і людське мислення. **Д.** покликана показати взаємозв'язок явищ дійсності, їхню внутрішню складність і суперечливість, а також відображення цієї дійсності у людській свідомості. Ф. Енгельс сформулював три закони **Д.**: (1) закон єдності і боротьби протилежностей, (2) закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, (3) закон заперечення заперечення. К. Маркс, використовуючи теорію **Д.**, розробив матеріалістичне розуміння історії (*історичний матеріалізм*). У марксизмі **Д.** розглядається не тільки як теорія розвитку і метод пізнання, але і як засіб перетворення дійсності, оскільки вбачає у всьому лише етап розвитку, що має призвести в ході практичної діяльності людини до свого «заперечення».

Матеріальне виробництво — одне із головних понять марксистської філософії, яке означає діяльність людей у сфері виробництва матеріальних благ та цінностей, спрямовану на освоєння і перетворення природи. **М.в.** передбачає створення матеріальних благ задля задоволення людських потреб. Маркс розробив вчення про спосіб виробництва матеріальних благ та його структуру на матеріалі капіталістичного суспільства середини XIX ст. Спосіб взаємодії людини з природою та іншими людьми визначає спосіб **М.в.**, який складається з *продуктивних сил* і *виробничих*

відносин. Зміна способу **М.в.** приводить до зміни історичного типу суспільства (*суспільно-економічної формації*).

Надбудова — один із структурних компонентів *суспільно-економічної формації* (поруч із *базисом*), який включає: (1) різноманітні суспільні явища, породжені економічним *базисом*, як-то політичні, правові, філософські, етичні, естетичні, релігійні ідеї; (2) суспільні відносини у згаданих сферах; (3) заклади та установи, діяльність яких не пов'язана з виробництвом матеріальних благ.

Практика (від гр. *праксис* — діяльність) (1) матеріальна діяльність окремої людини та суспільства в цілому, спрямована на створення необхідних умов свого *існування* шляхом реалізації заздалегідь свідомо поставленої мети. Результатом такої діяльності є перетворення не просто умов *існування* людини, але і самої людини; (2) критерій істини (в рамках марксистської філософії була розроблена ідея про пізнання як шлях від чуттєвого споглядання через абстрактне узагальнення до практичної перевірки результатів пізнання). **П.** завжди носить суспільно-історичний характер, тобто залежить від рівня розвитку суспільства.

Продуктивні сили — один із структурних компонентів способу *матеріального виробництва* (поруч із *виробничими відносинами*), який розкриває *сутність* відношення «людина — природа» у процесі виробництва; сукупність усіх факторів, що визначають певний рівень продуктивності праці. До **П.с.** суспільства належать: (1) робоча сила як сукупність фізичних і духовних здібностей людини; (2) засоби виробництва, які включають в себе предмети праці (як частину природи, що підлягає переробці) і засоби праці (знаряддя праці, інфраструктура, транспорт тощо).

Соціальна революція — поняття, яке в соціальній філософії марксизму позначає перехід від однієї *суспільно-економічної формації* до іншої, в ході якого знімається суперечність між антагоністичними класами і змінюється спосіб *матеріального виробництва*. Вчення про **С.р.** виступає конкретизацією одного із законів *матеріалістичної діалектики* — закону взаємного переходу кількісних і якісних змін (діалектичний стрибок).

Суспільно-економічна формація — центральне поняття *історичного матеріалізму*, яке характеризує суспільство у двох аспектах: (1) системному (суспільство — це система, що складається із базису та надбудови); (2) процесуальному (один історичний

тип суспільства змінюється іншим через соціальну революцію). Маркс виділяє три **С.-е.ф.**: (1) первинну (або первіснообщинну, докласову); (2) вторинну, засновану на приватній власності (класову з різними способами виробництва: античним, азійським, феодалним та капіталістичним); (3) комуністичну (безкласову). За способом виробництва Маркс виокремлює п'ять історичних типів суспільства або **С.-е.ф.**: (1) первісно-общинна; (2) рабовласницька; (3) феодална; (4) буржуазна; (5) комуністична. Вчення про **С.-е.ф.** виступає конкретизацією одного із законів *матеріалістичної діалектики* — закону заперечення заперечення.

Сутнісні сили людини — термін, що розкриває специфічно людський (культурний) спосіб ставлення людини до оточуючого світу; сукупність історично розвинутих потенційних здібностей людини до різноманітних форм перетворюючої діяльності, реалізація яких дозволяє їй у повній мірі проявити свою суспільно-історичну *сутність*. Ці людські здібності, за Марксом, формуються і реалізуються в процесі активної колективної діяльності по створенню предметів культури шляхом перетворення природи (як зовнішньої, так і внутрішньої).

Сучасна західна філософія

- аналітична філософія
- антисциєнтизм
- ірраціоналізм
- класична філософія
- континентальна філософія
- лінгвістичний поворот
- некласична філософія
- постмодерн
- раціоналізм
- сциєнтизм

Сучасна західна філософія — загальна назва для сукупності філософських напрямків та шкіл, що формуються з кінця XIX ст. в країнах Західної Європи, Північної Америки та Австралії. У XX ст. західна філософська думка розвивається в рамках аналітичної та континентальної традицій, які подекуди протидіяли одна одній, хоча наприкінці XX — на поч. XXI ст. намічається тенденція до їх зближення. До сучасної західної філософії відносять такі напрямки:

- *аналітична філософія*;
- *герменевтика*;
- *екзистенціалізм*;
- *неомарксизм*;
- *неопозитивізм*;
- *неотомізм*;
- *персоналізм*;
- *постпозитивізм*;
- *прагматизм*;
- *структуралізм*;
- *феноменологія*;
- *філософія життя*;
- *філософія психоаналізу*;
- *філософська антропологія*.

Особливості сучасної західної філософії:

- перегляд традиційного розуміння раціональності, зростання впливу *іраціоналізму*;
- співіснування раціоналістичних та іраціоналістичних філософських напрямків;
- світоглядний та методологічний *пморалізм*;
- антропологічний та *лінгвістичний поворот*;
- оформлення таких напрямків як *сцієнтизм* та *антисцієнтизм*.

Аналітична філософія (англо-американська філософія) — одна із найбільш впливових течій сучасної філософської думки, яка виникла в Австрії та Німеччині у другій половині XIX ст. і стала домінуючою у XX ст. насамперед в англійськомовних країнах (Великобританії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії) та деяких країнах континентальної Європи (Голландії, Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії). Для **А.ф.** властивий особливий спосіб *філософствування*, що характеризується: (1) прагненням розглядати і вирішувати *філософські проблеми* через філософський *аналіз мови*; (2) активним використанням методів і засобів сучасної логіки, логічно коректним означенням філософських термінів; (3) високими вимогами до ясності і чіткості аргументації філософських положень. **А.ф.** продовжує традиції раціоналістичної філософії у широкому розумінні цього слова і пропонує розглядати саму філософію як науку.

Антисциєнтизм (від лат. *анти* — проти і *сциєнтіа* — наука) — філософська настанова, що передбачає критичне і навіть вороже ставлення до науки, негативно оцінює її домінуючу роль в системі культури, вважає, що наука створює більше проблем, ніж здатна вирішити. **А.** протистоїть *сциєнтизму*. **Поміркований А.** — виступає проти пріоритету науки над іншими формами людської діяльності (мораль, мистецтво, релігія тощо). Натомість відстоюється необхідність рівноправного співіснування різноманітних форм людського досвіду, що не вичерпуються науковою раціональністю. **Радикальний (крайній) А.** спрямований на критику самої науки, що протиставляється людській свободі, і заперечує її здатність продукувати істинне знання.

Ірраціоналізм (від лат. *ірраціоналіс* — нерозумний) — сукупність філософських течій, які відстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляючи йому *інтуїцію, віру, інстинкт* чи волю. **І.** відображає значні зміни в суспільстві, для його прихильників світ постає неупорядкованим, хаотичним, недоступним для розумного пізнання. Такий підхід знаменує відхід від класичного способу *філософствування* і перехід до неklasичних форм філософії.

Особливості:

- недовіра до пізнавальних можливостей людського розуму;
- уявлення про світ як неупорядкований, хаотичний;

- відмова від принципу *детермінізму* в пізнанні суспільства і протиставлення йому принципу індетермінізму, тобто безпричинності;
- відмова від канонів філософських трактатів, оформлення філософських творів у художній формі, вираження філософських ідей іносказаннями та символами;
- критика науки, антисцієнтистська настанова;
- відмова від просвітницького соціального оптимізму.

Школи: філософія життя, екзистенціалізм, герменевтика тощо.

Представники: С. К'єркегор, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер, А. Бергсон, Ж.-П. Сартр, А. Камю та інші.

Класична філософія — узагальнена назва для філософських вчень

і певний стиль *філософствування*, яким притаманні такі ознаки:

- цілісність, всеохопність, завершеність та систематичність;
- просвітницький пафос, монологічно-повчальний стиль викладу;
- визнання впорядкованості та раціонального устрою світу;
- спрямованість на пізнання загальних характеристик дійсності та впевненість у можливості такого пізнання;
- претензія на пояснення закономірностей суб'єктивної та об'єктивної дійсності;
- претензія на систематичне і цілісне пояснення світу в усіх його проявах та зв'язках;
- розробленість основних філософських розділів, як-то: онтологія, гносеологія, філософська антропологія, соціальна філософія, етика тощо та побудова філософської системи, у якій всі розроблені ідеї органічно пов'язані;
- розуміння різноманітності філософських вчень як етапів розвитку філософії.

До **К.ф.** відносять *філософські системи* античності (Платон, Аристотель), Нового часу, Німецьку класичну філософію, марксизм тощо. В сучасній західній філософії деякі ознаки **К.ф.** притаманні *позитивізму* та *аналітичній філософії* в цілому, *феноменології* та структуралізму.

Континентальна філософія — умовна сукупна назва течій та на-

прямків філософської думки, що розвивались на європейському континенті (передусім у Німеччині та Франції) після *критичної філософії* І. Канта. У ХХ ст. **К.ф.** протиставляється англійській, *аналітичній філософії*. Вона зосереджує увагу на сфері людсько-

го життя, відмінний від об'єктивної дійсності як предмету дослідження природничих наук.

Лінгвістичний поворот — загальна тенденція, характерна для філософських напрямків ХХ ст., що полягає у перенесенні основної уваги *філософствування* зі свідомості на мову. Оскільки дійсність дана людині опосередковано, через мову, то аналіз мови виступає засобом об'єктивного дослідження *філософських проблем*. **Л.п.** характерний для *аналітичної філософії, герменевтики, неопозитивізму, структуралізму, феноменології* тощо.

Некласична філософія — загальна назва для філософських вчень сучасної західної філософії, для яких характерний відхід від класичної *парадигми філософствування* і критичне ставлення до неї.

Особливості:

- перегляд статусу людського *розуму*, відмова від його абсолютизації, обмеження класичної раціональності;
- звернення до позараціональних характеристик людського *буття* (воля, *інтуїція* тощо);
- зосередженість на проблемах існування конкретної *людини*;
- визнання відносної істинності будь-якої концепції;
- відмова від претензій на всезагальність, визнання самоцінності індивідуального, унікального, своєрідного;
- розуміння світу як неупорядкованого, нерозумного в своїй основі;
- відмова від класичних ідеалів строгості викладу, образність та метафоричність стилю, несистематичне викладення філософських поглядів у художніх творах, есеїстика.

До **Н.ф.** зараховують *екзистенціалізм, філософію життя, герменевтику, психоаналіз, постмодерні напрямки* тощо.

Постмодерн (від лат. *post* — після і *модерн* — сучасний) — (1) епоха, що прийшла на зміну модерну, але принципова відмінна від неї; (2) сукупність новітніх тенденцій у мистецтві; (3) сукупність філософських напрямків сучасної західної філософії, що дистанціюються як від класичної, так і від некласичної філософії, називаючи себе постсучасною або постнекласичною філософією.

Особливості філософії постмодерну:

- відсутність систематичності та будь-якої парадигмальності;
- відмова від виокремлення окремих розділів філософії;

- визнання неможливості побудови *метафізики* як такої (позиціонування себе як «постметафізичної» філософії);
- *релятивізм*, визнання рівноцінності всіх можливих точок зору і, як наслідок, відмова від чіткого розрізнення опозицій добра і зла, істини та хиб, *суб'єкта* і *об'єкта*, внутрішнього і зовнішнього;
- визнання хаотичності реальності;
- визнання неможливості адекватного пізнання світу.

Представники: Р. Барт, Ж. Батай, М. Бланшо, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ф. Гваттарі, Ю. Кристева, Ж. Ліотар, М. Мерло-Понті, М. Фуко та ін.

Сцієнтизм (від лат. *сцієнтіа* — наука) — філософська настанова, в основі якої лежить визнання наукового знання найвищою культурною цінністю, що визначає орієнтацію людини у світі. При цьому в якості ідеалу науки розглядаються точні та природничі науки, внаслідок розвитку та успіху яких і виникає сцієнтична настанова. **С.** протистоїть *антисцієнтизму*, проте абсолютизація будь-якого з цих підходів розцінюється як крайнощі. Сцієнтичні напрямки сучасної західної філософії: *аналітична філософія*, *неомарксизм*, *феноменологія*.

Раціоналізм (в широкому смислі) — загальна назва для філософських напрямків, що стверджують можливість адекватного пізнання світу за допомогою людського розуму і вважають світ раціонально впорядкованим і пізнаваним. **Р.** — це головна ознака класичної філософської традиції від античності до Німецької класичної філософії і марксизму. У ХІХ ст. починає формуватися протилежний до **Р.** філософський підхід — *ірраціоналізм*.

Філософія життя

- вічне повернення
- волюнтаризм
- воля до влади
- воля до життя
- життя
- життєвий порив
- інтуїція
- надлюдина
- нігілізм
- палінгенезія
- переоцінка цінностей
- світова воля

Філософія життя — сукупність ірраціоналістичних філософських вчень XIX — початку XX ст., в основі яких лежить відмова від пріоритету понять раціонального типу *філософствування* і зосередження на понятті «*життя*», яке можна досягнути лише інтуїтивно. Тому в рамках цього напрямку із філософії *буття* філософія перетворюється на філософію переживання повноти *життя*.

Особливості:

- визнання людини творцем власного життєвого світу, саме людина вносить сенс у життя;
- заперечення *панлогізму*, можливості раціонального пізнання *життєвого світу* людини;
- заперечення раціональної основи і впорядкованості життєвого світу;
- відмова від культурно-історичного оптимізму;
- розуміння істини як результату людської творчості;
- надання пріоритету не пізнанню світобудови, а реалізації життєвих сил людини.

Представники: А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, Г. Зіммель, В. Дільтей, О. Шпенглер.

Вічне повернення (Ф. Ніцше) — спосіб існування всього *сущого*, обґрунтований Ніцше на противагу лінійному сприйняттю часу, згідно з яким проголошувалась ідея прогресивного розвитку, зокрема у сфері моралі. Згідно з Ніцше, розуміння світового процесу як **В.п.** абсолютно тотожних рядів подій є закономірним наслідком проголошення «смерті *Бога*», тобто ідеї відсутності вищої сили, яка спрямовує світ до деякої мети. Для людини це означає, що кожен момент вона має прожити так, щоб їй захотілося пережити його вічно.

Волюнтаризм (А. Шопенгауер) — визнання переваги волі над *розумом*, утвердження сліпого хотіння, що є проявом космічної *світової волі*, сутністю особистості, основою та змістом всього *сущого*. Шопенгауер протиставляє **В. панлогізму** Гегеля.

Воля до влади (Ф. Ніцше) — головний чинник людського духу, прагнення до могутності, прояв життєздатності людини, здатність до виживання і боротьби, самореалізації в житті. Ніцше зазначає, що там, де домінує інтелект, пригнічується воля; розсудливість і міркування підміняють собою діяльність.

Воля до життя (А. Шопенгауер) — спрямованість людини на самоствердження, що реалізується егоїстичними засобами. Але, хоча з одного боку, воля — джерело егоїзму, з іншого, вона реалізує себе у свободі, тому людина може приборкати свій егоїзм і здійснити самопожертву.

Життєвий порив (А. Бергсон) — початковий вибух, в результаті якого починається *життя* як становлення. **Ж.п.** пробуджує до життя інтелект та *інтуїцію* як форми *життя* і пізнання. Сутність **Ж.п.** полягає у постійному творчому самовідтворенні, творенні нових форм. *Життя* для Бергсона виступає як метафізичний процес, потік творчих енергій, чиста тривалість, що досягається лише інтуїтивно.

Життя — центральне поняття напрямку «філософія життя», що протиставляється традиційній для західної філософії, починаючи з Парменіда, категорії «*буття*» як незмінного і такого, що досягається *розумом*. Термін **Ж.** має два основних значення: (1) потік безкінечного, змінного і невловимого раціональними методами пізнання; (2) час існування людини, що характеризується творчістю (близьке за змістом до терміну *екзистенція*). Оперування

категорією **Ж.** дозволяє сконструювати нову модель взаємовідношення людини зі світом, у якій пріоритет надається людині, а не світу.

Інтуїція (А. Бергсон) — метод пізнання *життя*, який «схоплює» все живе в його становленні, у тривалості, в той час як інтелект пізнає «мертві» речі, що втратили тривалість, зафіксувалися у просторі.

Надлюдина (Ф. Ніцше) — поняття, що відображає уявлення Ф. Ніцше про особливий тип людини, що має перевищити у своєму розвитку сучасну людину настільки, наскільки остання перевищує мавпу. Концепція **Н.** протиставляється Ніцше християнським ідеалам вищості божественного, неземного. **Н.** — земна істота, здатна до культурної творчості, наповнена життєвою силою, це сильна людина, що самореалізуючись рухає суспільство і творить історію. «Вища людина» — це іронічна назва європейця, вихованого на традиційних християнських вищих цінностях. Вчення Ніцше про **Н.** ґрунтується на таких положеннях: (1) цінність *життя* — єдина безумовна цінність, що збігається з рівнем «*волі до влади*»; (2) існує природна нерівність людей («аристократи» та «сіра маса»); (3) сильна людина, природжений аристократ, є абсолютно вільною і не зв'язує себе ніякими морально-правовими нормами (імморальна).

Нігілізм (Ф. Ніцше) — заперечення загально визнаних цінностей, норм, ідеалів, заперечення культури в цілому. Ніцше називає **Н.** «хворобою» європейської культури і ознакою культурної кризи, тобто, такого стану культури, що характеризується песимізмом, невірою в майбутнє, падінням рівня моральності у суспільстві, відсутністю сильних характерів, яскравих особистостей та високих ідеалів. Причина кризи культури за Ніцше полягає в ілюзорності тих ідеалів, на яких побудована культура. Занепад культури свідчить про нежиттєздатність інтелектуальної традиції, заснованої на вірі у всесилля розуму. Вчення Ніцше містить у собі не тільки «пасивний» **Н.** як критику попередніх ідей, але і «активний» **Н.**, що відображає його ідеї: (1) *волю до влади*; (2) *переоцінку цінностей*; (3) імморалізм та ідею *надлюдини*; (4) *вічне повернення*.

Палінгенезія — уявлення А. Шопенгауера, згідно з яким воля є вічною і не зникає після смерті індивіда, а отримує нове інтелекту-

альне втілення. Поняття **П.** перегукується з деякими моментами буддійської філософії.

Переоцінка цінностей (Ф. Ніцше) — викривання цінностей та ідеалів «старого» суспільства, які віджили своє і мають бути знищені. Гаслом нової моралі Ніцше проголошує «падаючого підштовхни», «хай гине все слабке» тощо. Християнська мораль перестала бути основою для системи вищих духовних цінностей європейської цивілізації, що знайшло своє вираження у ніцшеанській метафорі «смерті *Бога*». Моральні цінності, ідеали, а разом з тим істина та благо, є відносними і виступають лише засобами в боротьбі людських інтересів. Європейська культура культивує принципи «рабської моралі», її ідеали ґрунтуються на покірності, самозреченні, підтримують слабке, потворне і хворе, а насправді, за Ніцше, така мораль є лише виправданням власної слабкості і потрібна лише тим, кому не вистачає *волі до влади*. Мораль більшості повинна поступитися принципам та ідеалам тих, хто здатний до культурної творчості, тобто меншості духовних аристократів (*надлюдей*).

Світова воля (А. Шопенгауер) — деяка сила, що творить усі речі і процеси. **С.в.** не має мети, ні на що не спрямована, всі людські біди мають космічний характер і тому суспільно-політичні перетворення не в змозі щось змінити. Чим більше людина досягає сутність **С.в.**, тим трагічнішим стає її існування. Людина — це істота, в якій **С.в.** бореться сама з собою, щоб уникнути трагічності *існування* у людини є декілька шляхів: (1) мистецтво — створення ілюзії краси; (2) моральний аскетизм — відмова від спокус і безглузлого витрачання енергії; (3) філософія — осягнення справжніх причин трагічності *буття*. **С.в.** — абсолютно вільне хотіння, що не має ні причин, ні передумов. Воля — онтологічний, гносеологічний та моральний першопочаток, незалежний від *розуму*, «*річ сама по собі*», яку не можна пізнати і яка здатна визначати все *суще* і впливати на нього. Воля — вищий принцип, що лежить в основі світобудови. Як засновник сучасного *ірраціоналізму*, Шопенгауер протиставляє поняття **С.в.** гегелівському поняттю Світового Розуму (Абсолютної ідеї), свій *волюнтаризм* — гегелівському *панлогізму*.

Філософія психоаналізу

- архетип
- ерос і танатос
- інстинкти
- колективне несвідоме
- лібідо
- механізми психологічного захисту
- неофрейдизм
- персона
- принцип виробництва
- принцип задоволення
- принцип реальності
- принцип самоконтролю
- психічний детермінізм
- психоаналіз
- репресивна функція культури
- рівні свідомості
- самість
- структури психіки (Id, Ego, Super-Ego)
- сублимація
- тінь

Філософія психоаналізу — сукупність філософських вчень ХХ ст., які ґрунтуються на *психоаналізі* З. Фрейда, у якому людська культура розглядається через аналіз людської психіки. Фрейд зосередив увагу не на раціональності та розумності людини, а навпаки, на її природній антисоціальній агресії. На його думку, визначальну роль у поведінці людини відіграє несвідоме. Вплив на теорію Фрейда мали нові на той час поняття енергії, введене Гельмгольцем, та теорія еволюції Дарвіна. Основа психіки за Фрейдом — це енергія, що має психосексуальний характер, створює напруження в організмі і прагне знайти розрядку у вигляді задоволення. Зі спрямування цієї енергії на різні види діяльності, за Фрейдом, виникає культура.

Особливості:

- надання несвідомому панівної ролі у структурі психіки;
- *психічний детермінізм*, біологізм — визнання вродженої інстинктивної основи, що визначає поведінку людини;
- введення енергії *лібідо* як основи психіки;
- розуміння культури як наслідку пригнічення несвідомих *інстинктів* і переведення їх у дозволені прояви;
- намагання пояснити механізми індивідуального та соціального життя на основі психічних феноменів.

Представники: З. Фрейд, К. Г. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні.

Архетип — первинні, вроджені психічні структури, схеми образів фантазії, що містяться в *колективному несвідомому*. **А.** виявляють себе у вигляді символів: у міфах, фольклорі, обрядах, традиціях тощо як узагальнений досвід наших предків. Головні з них — **А.** матері, тобто збірний образ жінки, **А.** батька, що означає загальне ставлення до чоловіків тощо.

Ерос і танатос — визначальні *інстинкти*, що зумовлюють людську життєдіяльність, за Фрейдом. Вся діяльність — це боротьба цих *інстинктів* і саме вони є двигунами прогресу. **Ерос** — сексуальний *інстинкт*, *інстинкт життя*, самозбереження. **Танатос** — *інстинкт* смерті, агресії, руйнування.

Інстинкти — це природні, неусвідомлені сили, що спонукають людину до дії. Фізичні прояви **І.** Фрейд називав потребами, психічні — бажаннями. **І.** визначають не тільки безпосередньо фізіологічні потреби, але й потреби опікувати когось, домінувати, панувати, залежати, страждати, спілкуватися тощо.

Колективне несвідоме — форма несвідомого, що містить досвід розвитку всього людства і передається від покоління до покоління. За переконаннями Юнга, психіка дитини при народженні не є «чистою дошкою» (*tabula rasa*), а містить певні структури (*архетипи*), що надалі впливають на її розвиток, формування її «Я» та способи взаємодії зі світом. Основу **К.н.** становлять *архетипи*, тобто «форма без змісту», що організує і спрямовує психічні процеси.

Лібідо — психосексуальна енергія, що, згідно вченню Фрейда, лежить в основі життєдіяльності організму. **Л.** поступово розвивається через зовнішню заборону прямого виявлення і проявляється у переносі його на соціально схвалювані чи корисні для людини види діяльності. За Юнгом, **Л.** не пов'язане із сексуальністю і розглядається як життєва психічна енергія, яка сприймається індивідом як несвідоме прагнення, що втілюється в різноманітних символічних формах.

Механізми психологічного захисту — способи, які використовує «Я» для збереження своєї цілісності, захисту від несвідомих вимог і зовнішніх загроз: витіснення, проєкція, заперечення, раціоналізація, *сублімація*.

Неофрейдизм — сукупність філософських вчень ХХ ст., що стали продовженням і розвитком фрейдистської концепції глибинного

аналізу несвідомого. Основну увагу неофрейдисти приділяли вирішенню суспільних проблем методами *психоаналізу*, дослідження спрямовували на соціальне несвідоме, психологічні аспекти соціального *відчуження* та самовідчуження людини, аналізували ірраціональні прояви соціального життя.

Представники: К.Г. Юнг, Е. Фромм, А. Адлер, К. Хорні.

Персона (К.Г. Юнг) — верхній шар особистого свідомого, демонстрована частина «Я»: соціальна роль, суспільне самовираження (манера говорити, мислити, вдягатися).

Принцип виробництва (Г. Маркузе) — соціально-історичний прояв *принципу реальності*, який реалізує його панівну репресивну форму. Ця додаткова репресія пов'язана з суспільним поділом суспільства і розподіляється нерівномірно, на користь панівного *класу* власників засобів виробництва. Зростання обсягів виробництва, за Маркузе, потребує зростання *сублімації* психосексуальної енергії, що порушує баланс у співвідношенні *еросу і танатосу* й приводить до домінування *інстинкту* руйнування. Таким чином Маркузе пояснює зростання соціальної напруженості і передбачає можливість *соціальної революції* у майбутньому.

Принцип задоволення — механізм функціонування «Воно» (Id), імпульсивні та ірраціональні бажання, що потребують негайного задоволення, незважаючи на наслідки для інших або всупереч самозбереженню.

Принцип реальності — сукупність настанов, що визначають функціонування «Я» (Ego), ґрунтується на збереженні цілісності організму шляхом відстрочки задоволення *інстинктів* до того моменту, коли буде знайдено можливість досягти розрядки у належний спосіб.

Принцип самоконтролю — механізм функціонування «Над Я», що формується, коли особистість виходить з-під батьківського контролю. **П.с.** забезпечує удосконалення особистості у її словах, справах і думках, скеровуючись совістю та особистими ідеалами.

Психічний детермінізм — дослідницька позиція, згідно якої особистість розглядається як її історія. Кожна думка, почуття і дія мають свою причину, викликаються свідомим або несвідомим наміром і визначаються попередньою подією. Коли якісь прояви душевного життя здаються безпричинними чи спонтанними,

Фрейд шукає і знаходить приховані причини, неусвідомлені людиною. Таким чином, кожен вчинок і поведінкова лінія людини взагалі має комплекс причин, зумовлені її історією.

Психоаналіз — це метод дослідження несвідомої частини психіки та надання психологічної допомоги через прояснення і виведення у поле свідомості актуальних елементів *несвідомого*. **П.** пояснює роль несвідомого в житті людини і має три аспекти: (1) пізнавальний, (1) соціально-культурний та (3) лікувально-практичний.

Репресивна функція культури — функція культури, що полягає у пригніченні свободи *інстинктів* індивіда і спрямуванні їх на суспільно-дозволену діяльність. Соціальні норми і цінності, моральні настанови пригнічують природні людські *інстинкти* і в цьому сенсі полишають людину свободи, можливості насолоди та щастя. В роботі «Незадоволеність культурою» Фрейд зазначає, що більша частина провини за людські нещастя належить культурі.

Рівні свідомості — за Фрейдом три взаємопов'язані шари свідомості: свідомість, передсвідомість і підсвідомість (несвідоме). **Підсвідоме** (несвідоме) — явища, процеси, властивості і стани, які впливають на поведінку людини, але не усвідомлюються нею. За Фрейдом багато дій, мотивацію яких людина не усвідомлює, можуть бути пояснені за рахунок дії потягів (переважно сексуальних). **Передсвідоме** — частина несвідомого, розташована між свідомістю і власне несвідомим, яка може стати усвідомленою, ставши актуальним компонентом пам'яті. **Свідоме** — поверхневий прошарок психічного життя, що знаходиться ближче всього до зовнішнього світу.

Самість — *архетип* цілісності особистості, об'єднує свідоме і несвідоме, що взаємно доповнюють одне одного до цілісності. За Юнгом, **С.** означає всю особистість.

Структури психіки (З. Фрейд) — взаємопов'язані прояви (інстанції) психіки, що утворюють цілісність особистості: «Воно», «Я» та «над-Я». Кожна з цих структур може охоплювати різні рівні свідомості і формується як на свідомому, так і на несвідомому рівні. «Воно» (Id) — примітивні, інстинктивні й уроджені аспекти особистості, пов'язані з інстинктивними біологічними спонуканнями. Згідно з Фрейдом, «Воно» — темне і хаотичне, що не знає

законів і не підпорядковується правилам, вільне від обмежень. Скерується *принципом задоволення*. «Я» (Ego) — це компонент психічного апарату, відповідального за прийняття рішень. Прагне задовольнити бажання «Воно» відповідно до обмежень, що накладаються зовнішнім світом, забезпечує безпеку і самозбереження організму. До функцій «Я» відноситься самозбереження організму, запам'ятовування досвіду зовнішніх впливів, запобігання загрозливим впливам, контроль над вимогами *інстинктів* (що виходять від «Воно»). Підпорядковується *принципу реальності*. «Над-Я» (Super-Ego) — формується в процесі соціалізації, являє собою комплекс усвідомлених суспільних норм, стандартів поведінки, системи цінностей. «Над-Я» виступає джерелом моральних і релігійних почуттів, виконує контролюючу і караючу функції, керуючись *принципом самоконтролю*. Якщо «Воно» визначене генетично, а «Я» — продукт індивідуального досвіду, то «Над-Я» — продукт впливу інших людей.

Сублімація — найбільш здоровий *механізм психологічного захисту*, який полягає у трансформації забороненого потягу у культурно дозволений: працю, творчість, спорт тощо. За Фрейдом, культурна творчість є **С.** частини психосексуальної енергії *лібідо* в різні форми суспільної і культурної діяльності.

Тінь — за Юнгом центр особистого несвідомого, куди входять бажання та переживання, що заперечуються індивідумом як несумісні з існуючими соціальними стандартами.

Феноменологія

- життєвий світ
- інтенційність
- інтерсуб'єктивність
- конституювання
- ноєзис і ноєма
- очевидність
- потік переживань
- природна настанова
- свідомість
- трансцендентальне Я
- трансцендентальний суб'єкт
- феномен свідомості
- феноменологічна настанова
- феноменологічна редукція
- феноменологічне епохе
- феноменологічний аналіз
- чисті структури свідомості

Феноменологія — напрямок *трансцендентальної філософії*, започаткований Е. Гуссерлем. Основна ідея — осягнення *чистих структур свідомості*, побудова філософії як строгої науки про *феномени свідомості*, звільнені від емпіричного змісту. Гуссерль вважає, що внаслідок *природної настанови* свідомість людини «забруднена» нав'язаними думками, неоднозначними словами, оцінками та догматичними твердженнями і тому людина не може неупереджено пізнавати світ і саму себе. Отже, треба очистити свідомість від культурних нашарувань і, прийнявши *феноменологічну настанову*, скерувати свідомість саму на себе, пробитися до глибинного шару власного «Я» та первинних шарів світу. За Гуссерлем, в основі масивних нашарувань культури лежить пласт очевидного, безпосередньо даного. Довіра до цього безпосередньо даного є основою *феноменологічного методу*, проявом чого є теза Гуссерля: «Назад, до самих речей!» Кризу науки Гуссерль вбачає у втраті зв'язку з очевидним і безпосередньо даним, з первинними людськими цілями і цінностями.

Особливості:

- розуміння філософії як строгої науки про *феномени свідомості*;
- спроба подолати *дуалізм* свідомості і світу, сутності та явища, *ноумена* і *феномена*;
- установка на розгляд явищ не такими, як вони постають перед *свідомістю* окремої людини, а такими, якими вони постають перед будь-якою *свідомістю*;
- спрямованість на виявлення первинних самоочевидних основ світу, які можуть стати основою наукового пізнання;
- постановка проблеми обґрунтування історії і наук про природу;
- спроба побудувати строго обґрунтовану універсальну науку, яка буде слугувати основою для всіх інших наук.

Представники: Ф. Brentano, Е. Гуссерль, Г. Шпет, Р. Інгарден, М. Гайдеггер, Р. Макінтайр, А. Шюц, Б. Вальденфельс, О. Фінк.

Життєвий світ — поняття у філософії пізнього Е. Гуссерля, що означає світ донаукових, дологічних уявлень, світ банального і самоочевидного, який не потребує раціонального обґрунтування, а є безпосередньо достовірним. **Ж.с.** лежить в основі усіх проявів людської культури і, будучи спільними для всіх *суб'єктів*, виступає базисом *інтерсуб'єктивності*.

Інтенційність — термін, введений Ф. Brentano для розрізнення психічних явищ, спрямованих на свій зміст, і фізичних явищ, не спрямованих ні на що. Гуссерль використовує **I.** для позначення властивості *свідомості* завжди бути *свідомістю* «про щось», бути спрямованою на певну предметну реальність, яка не є зовнішньою щодо *свідомості*, а знаходиться в її межах. Проявами **I.** є *ноезис* — сама спрямованість *свідомості*, і *ноема* — те, на що спрямована *свідомість*.

Інтерсуб'єктивність (від лат. *інтер* — між та лат. *суб'єкт* — той, що лежить в основі) — спільність досвіду і загальнозначущість діяльності *суб'єктів*, наявність спільних основ *конституювання* світу у різних особистостей. Феномен присутності Іншого (Не-Я) є частиною *життєвого світу* особистості. Інший даний особистості у безпосередньому досвіді лише тілесно, тому в духовний світ іншого можна проникнути лише спираючись на власні переживання: інший мислиться як аналог Я і наділяється аналогічною *свідомістю*. *Конституювання* досвіду Іншого виступає основою для становлення сфер культури. **I.** і тілесність — фундаментальні структури досвіду.

Конституювання — інтенційна діяльність чистої *свідомості трансцендентального суб'єкта*, що полягає у формуванні предметності та приписуванні смислів. **K.** проявляє творчу продуктивність *свідомості*, яка здатна осмислювати предмети свого досвіду згідно способу їх даності. Перш за все *свідомість* конститує власне розуміння часу, потім свою цілісність як індивіда і цілісність зовнішнього світу; потім — *інтерсуб'єктивність* як об'єднання індивідів у спільному для них світі.

Ноезис і ноема (від грец. *ноезис* — мислення, думання і *ноема* — зміст мислення, думка) — взаємодоповнюючі аспекти *інтенційності*. **Ноезис** — актуальний процес здійснення акту *свідомості*. Здійснюється паралельно з побудовою *ноеми*, при цьому ноетичне виступає як поле *конституювання* різноманітності, а *ноема* —

тичне — як поле єдності. Аналогічно як різні сприйняття кольору, залежні від способу його данності, об'єднуються розумінням ідеї кольоровості. **Ноема** — зміст акту *свідомості*. **Н. і н.** співвідносяться як предмет сприйняття і як акт сприйняття, але при цьому ноема не має самостійного існування, а є ідеальним утворенням. Ноематична предметність відрізняється від реальної своєю об'єктивністю, аналогічно як відрізняються розуміння «кольорової речі» і «кольоровості» як феномену.

Очевидність — загальний прафеномен інтенційного, в якому явище виступає саме по собі, в своїй самобутності. Коли *трансцендентальне Я* безпосередньо споглядає саму річ, здійснюється добобразне споглядання, що неявно містить у собі той смисл, який може бути приписаний відповідному предмету як реальному. Добобразне споглядання породжує **О.**, в якій стає зрозумілим *буття* або можливість *буття* предмету споглядання.

Потік переживань — очищена за допомогою *феноменологічної редуkcії свідомість*. Саме аналіз цього **П.п.** і є *феноменологією*. В чистому **П.п.** розкривається сутність *буття* і відбувається неупереджене і достовірне осягнення реальності людиною.

Природна настанова — стан, коли людина знаходиться під впливом зовнішнього світу й орієнтує *свідомість* на щось зовнішнє щодо неї. **П.н.** приводить до розчинення *свідомості* у зовнішніх фактах, створює враження вторинності *свідомості*, її зумовленості зовнішніми впливами. *Свідомість*, скерована **П.н.**, не здатна пізнати істину під культурними нашаруваннями.

Свідомість — здатність *трансцендентального суб'єкта* до *конституювання* і приписування смислів світу. Описати світ можна лише через його співвідношення зі **С.** Фундаментальні характеристики **С.** — *інтенційність* і темпоральність.

Трансцендентальний суб'єкт — див. *Трансцендентальне Я*.

Трансцендентальне Я — *свідомість*, що знаходиться у стані *епохе*, «винесена за дужки» зовнішнього світу. **Т. Я** не є частиною світу, так само як і будь-які об'єкти світу не можуть бути віднайдені у *свідомості* як її реальна частина. **Т. Я** — непричетний спостерігач, який споглядає себе і всю об'єктивність, що є в ньому, так як вона є для нього. **Т. Я** охоплює всі можливі форми переживання, постійно знаходиться у стані *конституювання* і виступає основою цілісності *свідомості*.

Феномен свідомості — одиниця *свідомості*, доступна для виокремлення як цілісність. **Ф.с.** — самодостатнє явище, чиста форма, не наповнена жодним змістом; явище, як воно постає перед будь-якою *свідомістю*, а не перед конкретною *свідомістю* окремої людини. Сартр вказує, що **Ф.с.** може бути вивчений і описаний, бо він являє себе таким, яким він є, йому притаманне абсолютне вказування на самого себе, а не на щось *трансцендентне*. **Ф.с.** не є явищем у кантівському смислі, яке проявляє приховану сутність (*нумен*), він сам є *сутністю* і сам себе проявляє.

Феноменологічна настанова — стан, коли *свідомість* спрямовується на сам акт мислення, всі дані предметного світу розглядаються як дані *свідомості*. Гуссерль стверджує, що потрібно йти не від предмету до *свідомості*, а від *свідомості* до предмету, тобто, змінити *природну настанову* на **Ф.н.**, яка дозволяє зайняти позицію незацікавленого спостерігача.

Феноменологічна редукція — методологічна процедура очищення образів *свідомості* від емпіричного змісту, спрямування *свідомості* на себе, заглиблення у власне «Я». Здійснити **Ф.р.**, за Гуссерлем, означає «взяти світ у дужки», тимчасово абстрагуватися від оцінок, вражень і передсудів; «взяття у дужки» означає відкидання всіх припущень щодо існування предметів зовнішнього досвіду і власної *свідомості* як психічної реальності. **Ф.р.** має три прояви: (1) **Феномено-психологічна редукція** — звільнення від *природної настанови*, від наївної зануреності у зовнішній світ і зосередження *свідомості* на самому акті переживання, перехід від емпіричного до *трансцендентального суб'єкта*; (2) **Ей-детична редукція (ідеація)** — розгляд переживань *свідомості* не як конкретних фактів, а як ідеальних сутностей: метод споглядання всезагального; (3) **Трансцендентальна редукція** — зведення зовнішнього світу та сфери свідомого до *чистих структур свідомості*.

Феноменологічне епохе — запозичений Гуссерлем античний принцип (див. *епохе* в темі *Антична філософія*), згідно якого дослідник має відкинути значимість зовнішнього світу, визнання якого привносить у *свідомість* побутове, психологічне, міфологічне та ін. знання. **Е.ф.** не передбачає заперечення зовнішнього світу, але вимагає «взяти його в дужки», не брати до уваги його наявність. Мисляче Я, що перебуває в стані **Е.ф.**, виступає основою значущості зовнішнього світу, але не навпаки.

Феноменологічний аналіз — метод дослідження, що ґрунтується на розгляді проблеми крізь призму феноменів культури, аналізу її відображення в історії культури, її культурного смислу. **Ф.а.** передбачає неупереджений розгляд предмету дослідження, його відсторонений, але повний опис, позбавлений упереджених оцінок: не судити, а описувати; не пояснювати предмет, а розуміти його *сутність*.

Чисті структури свідомості — особливі, «чисті» утворення, вільні від індивідуальних характеристик, які представляють собою свідомість у її загальнолюдській формі, тобто *свідомість трансцендентального суб'єкта*.

Герменевтика

- герменевтичне коло
- герменевтичний метод
- інтерпретація
- мова
- передрозуміння
- розуміння
- смисл і значення
- текст

Герменевтика — ірраціоналістичне філософське вчення XIX–XX ст., згідно якого осягнення сутності світу і буття людини у світі можливі через *мову*. **Г.** виникає як мистецтво тлумачення *текстів*, а згодом перетворюється на методологію *розуміння тексту* в загальнокультурному смислі. З точки зору **Г.**, мета філософії полягає у тлумаченні граничних значень культури, оскільки реальність людини бачить крізь призму культури, а культура, у свою чергу, постає як сукупність *текстів*, а світ *мови* є проявом *буття*. **Г.** відходить від традиційних раціональних філософських методів, надаючи перевагу загальногуманітарним методикам.

Особливості:

- *розуміння* культури як сукупності *текстів*;
- *розуміння мови* як способу буття людини, що визначає пізнання;
- увага до суб'єктивних та об'єктивних передумов культурних явищ;
- критика раціоналістичних схем пояснення, перевага *розуміння* над поясненням, *інтерпретації* над перекладом;
- залучення міждисциплінарного підходу.

Представники: Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей, В. Гумбольдт, Г.Г. Гадамер, П. Рікер.

Герменевтичне коло — принцип *розуміння* тексту, що ґрунтується на взаємозв'язку частини з цілим: *розуміння* цілого є результатом *розуміння* його складових частин. В свою чергу, *розуміння* частин неможливе без *розуміння* цілого.

Герменевтичний метод — відтворення культурного контексту, у межах якого створювався досліджуваний твір (адже тільки так можна зрозуміти його *смысл*), та віднайдення в авторському світі сучасних *смыслів*, актуалізація їх для сучасників. В основі **Г.м.** лежить діалог, оскільки будь-яке *розуміння* діалогічне і є, перш за все, «порозумінням».

Інтерпретація — процес проникнення в глибинні смислові структури і шари *тексту*, їх проявлення. *Герменевтика* розуміє всю культуру як сукупність *текстів*, таким чином, **І.** — це просування від явного до прихованого *смыслу* у культурному *тексті*.

Мова — система знаків, що використовується для комунікації та пізнання. **М.** — це людська сутнісна особливість, спосіб буття людини та умова його пізнання. **М.** — це світ, що оточує людину, без неї неможливі життя, свідомість, мислення, суспільство, історія.

Передрозуміння — сукупність культурних (суспільних, релігійних, етнічних тощо) традицій, всередині яких розвивається особистість, що визначає за Гадамером «горизонт *розуміння*». **П.** — це певне налаштування, первинне передчуття *смыслу*, яке буде уточнюватися у подальшому *розумінні*. Зміст **П.** визначається культурними традиціями і самою *мовою*. Традиції, таким чином, виступають базисом культури, формою позаособистісного авторитету, пов'язують культуру і сучасність.

Смысл і значення — характеристики знаку, що виражають суб'єктивну і об'єктивну сторони його *розуміння*: *смысл* — інформація, що вкладається у знак інтерпретатором у процесі вписування знака у певну культурну структуру; *значення* — об'єкт, репрезентований знаком. Якщо значення мовних виразів відносно самостійні, то *смысли* визначають місце явища у деякому цілісному фрагменті реальності. Наприклад, значення мовного виразу «вінок» відоме і може бути визначене поза контекстом — це сплетені колом квіти, але в різних фрагментах реальності вживання цього виразу породжуватиме різний *смысл*: вінок, що пливе по річці; вінок, надітий на голову; вінок, покладений на землю тощо. Осмислений текст постає як факт культури.

Розуміння — схоплення моменту життя в процесі діалогу, процес і результат проникнення інтерпретатора у психологію автора *тексту*, осягнення його світоглядних настанов, переживання його життя як свого. **Р.** полягає у пошуці *смислів*, що містяться у мові у вигляді сплетіння суб'єктивного і об'єктивного підґрунтя. **Р.** неможливе без певних передумов, «*передрозуміння*», **Р.** тексту передують формування уявлення про те, що саме треба зрозуміти.

Текст — будь-яка система знаків, що виступає носієм інформації і має прихований *смысл*. **Т.** розуміється як об'єктивована структура духовного життя.

Екзистенціалізм

- абсурд
- бунт
- відповідальність
- екзистенція
- екзистенціал
- інтуїція
- існування
- ніщо
- погранична ситуація
- проблема самогубства
- свобода
- справжнє існування людини
- сутність
- трансценденція
- турбота

Екзистенціалізм — сукупність ірраціоналістичних філософських вчень XX ст., представники якого прагнули переорієнтувати філософію від вивчення *сутності* (лат. — *ессенція*) до вивчення людського *існування* (лат. — *екзистенція*) й зосереджують основну увагу на унікальності *існування* людини, його специфіці та неповторності.

Особливості:

- безпосереднє, інтуїтивне розуміння людського *буття*;
- у центрі поняття *екзистенції* — індивідуального людського *існування*;
- основна увага приділяється сенсу людського життя, *відповідальності* та *свободи*;
- визнання людської *свободи* передумовою і метою справжнього *існування людини*;
- впевненість, що людське *існування* передре людській *сутності*, тому людська особистість — самоціль *існування* і розвитку.

Представники: С. К'єркегор, М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, С. де Бовуар, Х. Ортега-і-Гассет, Г. Марсель та ін.

Атеїстичний екзистенціалізм	
<ul style="list-style-type: none"> - існування не є субстанцією і потребує трансценденції; - трансценденція невиразима у поняттях; - визнання абсурдності людського існування; - свобода – умова і спосіб самореалізації людини; - аналіз категорій страху, відчаю, самотності, смерті; 	<p>М. Гайдеггер Ж.-П. Сартр А. Камю С. де Бовуар Х. Ортега-і-Гассет</p>
Релігійний екзистенціалізм	
<ul style="list-style-type: none"> - трансценденція – це Бог; - свобода є пізною необхідністю; - Бог є гарантом свободи людини від поневолення її природою і суспільством; - людська особистість не є частиною світу, а визначає себе стосовно Бога. 	<p>К. Ясперс М. Бердяєв Л. Шестов Г. Марсель К. Барт П. Тіліх</p>

Абсурд (А. Камю) — відчуття, що виникає у людини, коли вона намагається зрозуміти світ як подібний до неї самої. Але виявляється, що світ нерозумний і ворожий, а *існування* людини спрямовується у майбутнє, де на неї чекає лише смерть. **А.** народжується у зіткненні людини з нерозумним мовчанням світу.

Бунт (А. Камю) — прояв людської *сутності*, що допомагає вийти за межі *буття*, повстання людини проти своєї участі і всієї світобудови. У **Б.** проявляється людська соціальність: щоб жити, людина повинна бунтувати, але бунтівник має зважати на граничні межі **Б.**, за якими люди, об'єднавшись, починають справжнє *буття*. На відміну від революції, яка не має меж і є руйнівною, **Б.** є процесом творення і перетворення людського *буття*.

Відповідальність (Ж.-П. Сартр) — характеристика людського *буття*, що випливає з людської *свободи*. Людина відповідальна за все, що з нею стається, увесь світ — це її світ. Людина несе **В.** за своє *існування* і за все людство. **В.** у Сартра — екзистенційна, вона не є «відповідальністю перед кимось». **В.** перед іншим — це пошук виправдання свого життя і смерті у чомусь іншому, що є *відчуженням* від власного *буття*.

Екзистенціал — термін, введений М. Гайдеггером замість традиційного терміну «категорія». Оскільки філософський аналіз з використанням *категорій* передбачає розділення *суб'єкта* і *об'єкта*, то для дослідження цілісності, нерозчленованості суб'єктивності в екзистенційній онтології потрібні нові засоби. Такими засобами у Гайдеггера стають **Е.**: «буття-в-світі», «буття-з-іншими», «страх», «рішучість» тощо. Пізніше Гайдеггер відмовляється від спроби систематично описати структуру реальності в термінах *екзистенціалізму* і відкидає їх.

Екзистенція — термін, що виражає унікальність людського *існування*, що переживається безпосередньо самою людиною. Це особливий вид *суцього* і має розглядатися окремо від інших його видів. К. Ясперс вказує на те, що **Е.** не може розглядатися наукою. У Ж.-П. Сартра *сутність* протистоїть **Е.**, щоб трансцендуватися до **Е.**, людині потрібно подолати власну *сутність*. М. Гайдеггер називає **Е.** конкретну наповненість людського *буття*, життя людини у тому, що їй властиве, належить їй.

Інтуїція — спосіб осягнення *екзистенції*: «екзистенційний метод» у Г. Марселя, «розуміння» у М. Гайдеггера, «екзистенційне осяян-

ня» у К. Ясперса. Екзистенційна **I.** є ірраціоналістично витлумаченим *феноменологічним методом* Е. Гуссерля.

Існування (С. К'єркегор) — *буття* мислячої людини, доступне безпосередньо, що протиставляється раціоналістичному мисленню. К'єркегор розводить **I.** і мислення, як два протилежні поняття: мислення загальне — **I.** одиничне; мислення безособистісне — **I.** особистісне; мислення нескінченне — **I.** скінчене; мислення створює закони — **I.** породжує власну долю. Отже, тільки людське **I.** історичне, бо воно скінчене, незворотне і неповторне. Таке розуміння **I.** стало основою розвитку екзистенціальної філософії.

Ніщо (Ж.-П. Сартр) — характеристика «буття-для-себе», людської свідомості, вона — «**Н.**», бо не має сутності. «**Н.**» узагальнює стани людського *існування*: відчуженість від світу, абсурдність, страх тощо. «**Н.**» протиставляється «дещо» — «буття-в-собі», символ самостійності, повноти світу, незалежного від людини. «Буття-в-собі» — це речі, об'єкти, що мають *сутність*. «**Н.**» і «дещо» протиставляються як свідомість і *буття, свобода* і необхідність. Оскільки свідомість — це «**Н.**», вона повністю включена у зовнішній світ і зумовлюється ним.

Погранична ситуація — стан страждання, боротьби з жорстокістю і ворожістю світу, у якому живе людина. Виникає перед лицем смерті, тяжких життєвих випробувань. Переживання **П.с.** може призвести до «прозріння», виходу на більш високий рівень духовного розвитку. В **П.с.** розкривається *екзистенція*. **П.с.** зумовлює вибір та перехід від *несправжнього існування* до справжнього.

Проблема самогубства (А. Камю) — найважливіша філософська проблема, сутність якої сводиться до питання: чи варте життя того, щоб його прожити. **П.с.** тісно пов'язана з питанням про сенс життя. Камю стверджує, що людина не зможе знайти сенс власного життя, спираючись на зовнішній світ, джерело сенсу — в ній самій.

Свобода (Ж.-П. Сартр) — це невід'ємна людська характеристика, яка дає людині можливість обирати свій шлях, свою долю, формувати свою сутність та нести *відповідальність* за здійснений вибір. **С.** завжди особистісна, але також зумовлена **С.** інших людей. За Сартром, людина приречена бути вільною. Відмова від **С.** рівноцінна відмові від власної особистості. *Негативна свобода* — «сво-

бода від» — С. за відсутності позитивного рішення, можливість не робити щось, відмовитись від чогось. *Позитивна свобода* — «свобода для» — С. вибору, коли людина обирає саму себе і світ, в якому вона існує, можливість діяти і творити (терміни введені Г. Марселем).

Справжнє існування людини (М. Гайдеггер) — *буття*, що характеризується переважанням моментів майбутнього, спрямованістю на смерть, усвідомленням людиною своєї скінченності, історичності та *свободи*. Таке *буття* досягне тільки перед лицем смерті. Навпаки, несправжнє існування людини — *буття*, що характеризується переважанням моментів теперішнього, коли світ речей заступає людині її скінченність, коли саме *буття* розглядається як річ і поглинається середовищем — предметним чи соціальним, а людина розглядається як посередній індивід.

Сутність (есенція) — унікальна характеристика *суцього*, що залишається однаковою у його різноманітних проявах. Предмети та тварини одразу володіють своєю С., вони одразу такі, якими мають бути, тому у них немає *свободи*. Згідно екзистенціалістської точки зору, *існування* людини передує її С., людина осягає свою С. протягом всього життя і відповідальна за свої вчинки, так як має *свободу*. Людина є «проектом» самої себе й існує настільки, наскільки сама себе створює.

Трансценденція — раціонально неосяжна межа *буття* і мислення, вихід з предметного *буття* в непередметне, можливість проявлення *екзистенції*. Для осягнення Т. потрібен певний стрибок, раціонально неосмислюваний, що відбувається в *пограничній ситуації*, коли людина опиняється перед лицем «ніщо».

Турбота (М. Гайдеггер) — спосіб проникнення світу речей у людське *існування*, формування екзистенційного світу людини. Людське *існування* завжди неповне і постійно доповнюється «присвоєнням» явищ чи речей світу — людина включає їх у своє *буття*, турбується про них, стурбована ними. Т. визначає структуру людського *буття* у його цілісності, взаємопроникненні трьох часових спрямованостей: (1) «буття-в-світі» — спрямованість на моменти минулого; (2) «забігання наперед» — спрямованість на моменти майбутнього; (3) «буття-при» — спрямованість на моменти теперішнього.

Прагматизм

- абдукція
- віра
- досвід
- звичка
- значення
- інструменталізм
- концептуальна схема
- неопрагматизм
- прагматична функція інтелекту
- прагматична максима
- прагматична концепція істини
- соціальний біхевіоризм
- фіксація переконань

Прагматизм (від грец. *прагма* — дія, справа) — напрямок американської філософії XIX – XX ст., представники якого відмовляються від розуміння пізнання як відображення дійсності та зосереджуються на розуміння знання як взаємодії з дійсністю, як сукупності практичних наслідків явищ та їх ролі у людській діяльності. **П.** відмовляється від пошуку очевидності та абсолютної істини, зосереджуючись на пізнанні як пошуці ефективних стратегій діяльності. Філософія для **П.** має бути не вченням про першооснову буття та пізнання, а методом вирішення проблем, що постають перед людиною в процесі її діяльності. В рамках **П.** було закладено основи семіотики, теорії соціальної взаємодії, розроблено соціальні аспекти *мови*, що стало одним із факторів *лінгвістичного повороту* в філософії XX ст.

Особливості **П.**:

- відмова від пошуку абсолютного підґрунтя пізнання (*анти-фундаменталізм*);
- *визнання досвіду єдиним джерелом знань про світ* (емпіризм);
- заперечення існування автономних значень понять істина, знання, мораль тощо (антиесенціалізм);
- розробка теорії значення як сукупності наслідків явища;
- проголошення метою і результатом пізнання здійснення ефективної діяльності;
- підкреслення біологічних основ пізнання та способів його розвитку (натуралізм та еволюціонізм);
- увага до *мови* як засобу і посередника пізнання.

Представники: Ч. Пірс, У. Джемс, Дж. Мід, Дж. Дьюї та ін.

Абдукція — метод міркувань, спрямований на знаходження природного обґрунтування для будь-якого незрозумілого явища **А**. здійснюється за схемою: (1) спостерігається незвичайний факт **С**; (2) якщо **А** істинне, то **С** — природне; (3) є підстави вважати **А** істинним. Наприклад: (1) ілюзіоніст порухом руки змушує металеві кульки повиснути у повітрі та рухатися за ним; (2) якщо створити досить сильне магнітне поле, то підняття і рух металевих кульок у повітрі — природне явище; (3) отже, є підстави вважати, що ілюзіоніст використовує сильне магнітне поле.

Віра (переконаність) — готовність діяти певним чином, умова свідомої діяльності, *звичка* діяти певним чином у певних обставинах.

Досвід — сфера звичайної повсякденної діяльності людини. **Д.** — це сукупність усіх переживань людини, що є не відображенням реальності, а самі є первинною реальністю. **Д.** впорядковується у послідовності ситуацій, стійкі комбінації яких породжують *звички* та переконання. **Д.** не зводиться до пізнання, існують інші його більш первинні види.

Звичка — стійке переконання, що виступає стимулом любого виду діяльності. Для досягнення змін у суспільному житті потрібно в процесі навчання та виховання змінювати та прищеплювати потрібні **З**.

Інструменталізм — розуміння пізнання як інструменту пристосування людини до навколишнього середовища; розуміння наукових понять, теорій, концепцій як інструментів, знарядь чи планів людської діяльності. Згідно **І.** на початку дослідження наука не має справи з конкретними об'єктами, а оперує певним хаотичним матеріалом, власне наукові об'єкти створюються в результаті структурування матеріалу наукового дослідження.

Концептуальна схема — спосіб організації досвіду, сукупність взаємопов'язаних понять та концепцій. Кожне висловлювання набуває значення лише в межах певної **К.с.** Множинність **К.с.** породжує проблему перекладу: якщо всі **К.с.** рівноцінні і не існує адекватного способу перекладу понять однієї **К.с.** на поняття іншої, то суб'єкти з різними **К.с.** ніколи не зможуть порозумітися.

Неопрагматизм — сукупність філософських концепцій, що ґрунтуються на ідеях прагматизму та доповнюють їх методами лінгвістичного і логічного аналізу. **Н.** активно розвивається з 50-х р.

XX ст. У центрі уваги **Н.** знаходяться проблеми зв'язку *онтології* та *гносеології*, світу, мови та логіки тощо. Представники **Н.** виступали проти авторитаризму, розглядали специфіку прагматичної моралі, приватності та ліберальності.

Представники: Р. Рорті, У.В.О. Куайн, Д. Девідсон, Н. Гудмен, Дж. Остін, Х. Патнем, Г. Райл та інші.

Прагматична функція інтелекту — можливість інтелекту виступати регулятором людської поведінки, знаходити найбільш вдалі способи вирішення проблем, перетворювати невизначені ситуації у визначені, вирішені.

Прагматична максима — одна з фундаментальних ідей прагматизму, згідно якої сукупність властивостей предмета, що мають практичне значення, утворюють поняття предмета. Зрозуміти деякий об'єкт — означає досягнути його можливі практичні наслідки, ефекти.

Прагматична концепція істини — одна із неklasичних концепцій істини, в рамках якої заперечується існування абсолютної істини. Істина у прагматизмі розглядається як предмет стійкого переконання, певний стан свідомості, як успішність, корисність, дієвість, прийнятну для більшості науковців; істина змінна і має місце лише в рамках певної *концептуальної схеми*. **П.к.і.** представлена двома різновидами: (1) **прагматична істина** — істинними вважаються ідеї, підтверджені практичними результатами (можливо не остаточно і не абсолютно) (Ч. Пірс); (2) **інструменталістська істина** — істинними є ідеї, що дозволяють впевнено діяти, спрощуючи діяльність та економлячи зусилля (У. Джемс).

Соціальний біхевіоризм — концепція Дж. Міда, згідно якої розвиток людської свідомості відбувається паралельно з розвитком мовлення в процесі соціальної взаємодії.

Фіксація переконань (закріплення вірувань) — процес переходу від сумніву до переконання, охарактеризований Ч. Пірсом у таких методах: (1) метод впертості; (2) метод авторитету; (3) апіорний метод; (4) науковий метод.

Неомарксизм

- авторитарна особистість
- виробництва принцип
- екзистенціалістський марксизм
- ідеологія
- критична теорія суспільства
- наддетермінація
- негативна діалектика
- неототалітаризм
- одномірна людина
- панування принцип
- революція потреб
- структуралістський марксизм
- теоретичний антигуманізм
- третій шлях
- Франкфуртська школа
- фрейдомарксизм
- характер соціальний

Неомарксизм — загальна назва для соціально-філософських, культурологічних, естетичних, етичних, релігієзнавчих, політичних та правових теорій ХХ ст., представники яких спираються на ідеї Маркса, поєднують їх з іншими філософськими та соціогуманітарними напрямками та прагнуть застосувати до вирішення проблем сучасного суспільства. **Н.** не існує у вигляді окремої школи і має досить розмиті межі, але його представників об'єднують певні спільні риси: намагання відійти від канонізованого марксизму, реконструювати марксистську методологію в термінах сучасних філософських вчень.

Особливості:

- критика марксизму-ленінізму (радянського марксизму);
- переосмислення *діалектики*;
- заперечення революційної ролі пролетаріату;
- детальна розробка категорії відчуження;
- активна критика тоталітаризму та споживацького суспільства.

Представники: Д. Лукач, К. Корш, А. Грамши, Л. Альтюсер, Г. делла Вольпе, Е. Блох, Франкфуртська школа: Т. Адорно, М. Горкгаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Габермас та ін.

Авторитарна особистість — (1) за уявленнями теоретиків *Франкфуртської школи* особливий агресивний і здатний до насильства соціальний тип особистості, схильний до фашизму. **А.о.** зневажає людське життя, деструктивна і цинічна, схильється до крайніх форм етноцентризму (націоналізму); (2) назва роботи теоретиків *Франкфуртської школи*, у якій були відображені їх погляди на проблеми тоталітаризму та причини виникнення фашизму. Мета роботи — за допомогою методів філософії, соціології та психології з'ясувати особливості типу особистості, яка може породжувати фашистські погляди.

Виробництва принцип (Г. Маркузе) — соціально-історичний прояв *принципу реальності* (див. означення у темі «Філософія психоаналізу»), який реалізує його панівну репресивну форму. Ця додаткова репресія пов'язана з суспільним поділом і розподіляється нерівномірно, на користь панівного *класу* власників засобів виробництва. Зростання обсягів виробництва, за Маркузе, потребує зростання *сублімації* психосексуальної енергії, що порушує баланс у співвідношенні *еросу* і *танатосу* й приводить до домінування інстинкту руйнування. Таким чином Маркузе пояснює зростання соціальної напруженості і передбачає можливість *соціальної революції* у майбутньому.

Екзистенціалістський марксизм — синтез західного марксизму та атеїстичного *екзистенціалізму*, представники якого зосереджуються на антропологічній складовій марксизму, розглядають проблему *відчуження, сутності людини* та відновлення цілісності *буття людини* в суспільстві. Сартр критикує марксизм за розуміння свідомості як речі та виключно матеріалістичне пояснення світу, яке, на його думку, суперечить діалектичному підходу, як розвитку ідей. Проте саме марксизм є суто науковою *антропологією*, що наділяє людину свідомістю, здатною одночасно пізнавати і змінювати світ, дає змогу усвідомити свої права і можливості як людини діяльної, зрозуміти сутність природних і соціальних законів, які долаються в процесі праці як реалізації людської *свободи*. Для **Е.м.** характерне психологізоване розуміння *відчуження* як внутрішнього емоційного стану людини. Завдання екзистенціалізму, на думку Сартра, «повернути в марксизм людину».

Представники: Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті, К. Касторіадіс, К. Лефор та ін.

Ідеологія — копонент суспільної *надбудови*, що набуває самостійного значення і починає визначати поведінку індивідів та суспільні зміни в цілому. **I.** відображає переконання, ідеї, цінності та ідеали конкретного *класу* суспільства. В традиційних суспільствах функції **I.** виконувала традиція, в індустріальному суспільстві **I.** виробляється спеціальними суспільними установами, метою яких є підтримання і розвиток виробництва та споживання, формування якісного трудового ресурсу, забезпечення його відтворення тощо і виступає чинником *наддетермінації*. Л. Альтюсер закликає звільнити науку від **I.** Теоретики *Франкфуртської школи* визначають **I.** як хибну свідомість.

Критична теорія суспільства — неомарксистська соціально-філософська концепція, розроблена теоретиками *Франкфуртської школи*, що протиставляється традиційному розумінню суспільства, якому не вистачає саморефлексії, критичності. Завданнями **К.т.с.** є критика тотального панування суспільства над індивідом, товарного фетишизму, споживацького суспільства, аналіз індустрії культури, з'ясування зон контролю та маніпуляцій з боку влади тощо. **К.т.с.** дає песимістичну оцінку стану сучасного суспільства, спирається на критику *позитивізму*, піддає сумніву його технічну раціональність та прагматичну довіру лише фактам, вважаючи, що т. зв. «науковість» та «*просвітництво*» перетворюються на нові суспільні міфи. *Розум*, замість того, щоб слугувати засобом звільнення людини, стає інструментом *панування* над людьми. Технічний прогрес дає змогу контролювати всі сфери людського життя, чим вищим є рівень благоустрою суспільства, тим ретельніше воно контролює своїх громадян. Сам спосіб організації сучасного суспільства робить його тоталітарним, оскільки здійснює управління людьми за рахунок маніпулювання їхніми потребами.

Наддетермінація (Л. Альтюсер) — сукупність додаткових факторів, що визначають суспільні зміни і не вичерпуються традиційним марксистським протистоянням продуктивних сил та виробничих відносин, а є наслідком протиріч між рівнями соціальної структури. До таких факторів Альтюсер відносить суспільні явища, які формуються у *надбудові*, дедалі більше відокремлюючись від економічного *базису*: *ідеологію* правлячого класу, настроїв мас, політику держави, релігію, філософію та загалом накопичення

історичних суперечностей. Таким чином, Альтюсер вказує на поступове зростання ролі *надбудови*, що разом з *базисом* спричиняє суспільні зміни.

Негативна діалектика (Т. Адорно) — спосіб осмислення світу і суспільства, спрямований на відображення суперечностей. На відміну від гегелівської, **Н.д.** не передбачає зняття *заперечення*. Таким чином гегелівська діалектика носить стверджувальний характер, що виправдовує позитивність існуючої світобудови, а **Н.д.** акцентує на суперечливості світу і неможливості повного зняття заперечення. Спосіб мислення, що спирається на **Н.д.**, Адорно називає «мисленням нетотожного» і вказує, що таке мислення пориває з принципом тотожності, єдності всього *суцього*, натомість спрямовується на відшукання і підкреслення нетотожного.

Неототалітаризм (Г. Маркузе) — стан сучасного споживацького суспільства, яке створює власні цінності, визначає культуру і контролює кожного індивіда, спираючись на життєві стандарти, які постійно підвищує і тим самим стримує якісні суспільні зміни. Таке суспільство приборкує людину за допомогою не терору, а техніки, відтак **Н.** придушує ті людські потреби, що вимагають свободи людини, натомість заохочує деструктивні функції суспільства добробуту, формуючи масові стандарти несправжніх потреб, задоволення яких приводить до ейфорії в умовах нещастя.

Одномірна людина (Г. Маркузе) — людина, що визначається лише одним виміром — виробничо-споживацьким, це людина, для якої визначальною стала здатність виробляти і споживати, яка перетворилася на раба індустрії, адже рабство визначається не важкістю праці, а статусом людини, яка стає річчю серед інших речей. **О.л.** втратила свою революційну роль, здатність перетворювати суспільство, всі її орієнтири задаються суспільством споживання і сама вона поглинається суспільством. У суспільстві споживання одномірними стають не лише людина, але й наука, філософія та культура в цілому: вони відображують і підтримують ідеали споживацького суспільства.

Панування принцип (М. Горкгаймер) — основна настанова сучасної культури, витоки якої сягають новочасного бажання людини звільнитися від влади природи, підкорити її через пізнання її

законів. **П.п.** виражає прагнення до панування людини над природою, власними потягами, над іншими людьми, чим зумовлює *відчуження* людини від природи, від іншої людини, а згодом і від власної *сутності*. За словами Адорно, люди оплачують розширення свого панування *відчуженням* того, над чим панують.

Революція потреб (Г. Маркузе) — спосіб подолання негарздів споживацького суспільства, сформульований у *фрейдомарксизмі*, що полягає у подоланні *відчуження* праці шляхом вивільнення психосексуальної енергії людей і переведення її в енергію праці як гри творчих сил людини. В результаті **Р.п.** має з'явитися нова культура, що ґрунтується на принципах *гуманізму*, служить благу і задоволенню людини, дає їй змогу вільно задовольняти свої потреби, уникаючи соціальних табу. Внаслідок **Р.п.** потреби і прагнення людей мають стати більш благородними і стануть основою суспільства нового типу.

Структуралістський марксизм (Альтюсеріанство) — філософська течія, започаткована Л. Альтюсером у спробах очистити марксизм від гегельянства та науково сформулювати його основні положення. Структуралістські дослідження суспільства ґрунтуються на понятті структури як сукупності відношень, що залишаються незмінними у процесі зміни їх компонентів. Структурними рівнями суспільства виступають основні види *практики*: економічна, політична та ідеологічна, сукупність яких визначає соціальну формацію. Відносини між компонентами соціальної структури визначають індивідуальну поведінку її елементів: окрема дія кожного індивіда виступає прямим наслідком співвідношення між компонентами структури. Ідеологічний державний апарат створює у індивіда ілюзію вільного вибору, але особиста поведінка наперед визначена соціальною структурою. Представники **С.м.** розробляють ідеологічні аспекти марксизму та формулюють вчення про «приховані суспільні структури» і «ідеологічну *наддетермінованість*». Різні рівні соціальної структури постійно знаходяться у стані протиріччя, які або посилюються, що призводить до бурхливих суспільних змін, або погашуються структурою, що приводить до стагнації та занепаду.

Представники: Л. Альтюсер, Д. Лекур, П. Хірст, Н. Пулянтцас та ін.

Теоретичний антигуманізм (Л. Альтюсер) — розуміння марксизму

як суспільної теорії, що побудована на строго наукових засадах і спрямована на безсуб'єктне вивчення структури суспільства, способу виробництва, суспільних відносин тощо. При цьому, на думку Альтюсера, якщо ранній Маркс звертався до проблем людини, то пізній Маркс критично оцінює *гуманізм*. Альтюсер вказує, що *гуманізм* є поняттям не науковим, а ідеологічним і не має пізнавального значення; наука має бути відокремлена від політики та ідеології.

Третій шлях (Г. Маркузе) — напрямок розвитку суспільства, що не є ні капіталістичним, ні соціалістичним, а приводить до створення нерепресивної цивілізації, яка не пригнічує природні людські потреби, а скеровує діяльність людей вільною енергією любові. Для актуалізації **Т.ш.** має відбутися *революція потреб*.

Франкфуртська школа — збірна назва критичних соціально-філософських досліджень мислителів Франкфуртського інституту суспільних досліджень середини ХХ ст. Представники **Ф.ш.**, спираючись на марксистське розуміння суспільства, заперечують зведення всіх суспільних явищ до економічних процесів, вбачають прямий зв'язок між західним *раціоналізмом* та негараздами капіталістичного суспільства; детально розглядають проблеми сучасного суспільства як споживацького, аналізують питання *ідеології*, тоталітаризму, масової культури, технізації та культу споживання. Позиція **Ф.ш.** стала основою для праць багатьох фрейдомарксистів.

Представники: Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Горкгаймер, Е. Фромм, Ю. Габермас.

Фрейдомарксизм — філософська течія, представники якої поєднують марксистське розуміння суспільної *сутності людини* з вченням З. Фрейда, оголошують несвідомі потяги основними факторами, що визначають поведінку людини, міжособистісні стосунки та розвиток суспільства. Прихильники **Ф.** закликали доповнити боротьбу пролетаріату за економічні та суспільні свободи боротьбою за сексуальну свободу, розглядали звільнення сексуальної енергії як методу подолання *відчуження* (сексуальна революція, *революція потреб*). Гуманізований *психоаналіз* вважали методом вирішення не лише особистих людських негараздів, а і суспільних проблем. Сутність капіталістичної експлуатації вбачали у пригніченні *інстинктів* і закликали до

бунту проти такого обмеження.

Представники: В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм, К. Бройер, О. Рюль.

Характер соціальний (Е. Фромм) — ядро структури характерів більшості членів соціальної групи, що розвинулось на основі спільного досвіду і способу життя. **С.х.** забезпечує зв'язок між економічним *базисом* та ідеями, що переважають у суспільстві: з одного боку він спрямовує поведінку індивідів у напрямку, що відповідає потребам суспільства, а з іншого — робить таку поведінку нормою і формує внутрішню мотивацію людини; завдяки формуванню **С.х.** людина хоче робити саме те, що потрібне суспільству.

Аналітичний напрямок філософії ХХ ст.

- аналіз
- аналітичний метод
- безсміслені висловлювання
- верифікація
- відкрите суспільство
- джастифікаціонізм
- епістемологічний фундаменталізм
- історизм
- конвенціоналізм
- критичний раціоналізм
- кумулятивізм
- лінгвістичний аналіз
- метод спроб і помилок
- методологічний анархізм
- мовна гра
- мовний каркас
- наукова революція
- наукова спільнота
- науково-дослідницька програма
- неопозитивізм
- неспівмірність теорій
- нормальна наука
- парадигма
- позитивізм
- постпозитивізм
- принцип економії мислення
- проблема демаркації
- проліферація
- протокольне висловлювання
- ріст знання
- теоретична навантаженість фактів
- третій світ
- трьох стадій закон
- фаллібілізм
- фальсифікація
- фізикалізм

Аналітична філософія — одна з найбільш впливових течій сучасної філософської думки. Виникла в другій половині ХІХ ст. в Австрії та Німеччині. В ХХ ст. **А. ф.** зайняла домінуюче положення в академічній англійській філософії та в багатьох країнах континентальної Європи. Для **А. ф.** характерний особливий стиль філософствування, прихильність до якого відрізняє її представників від послідовників інших філософських течій. **А. ф.** багато в чому продовжує традиції новочасної раціональної (у широкому смислі) традиції. **А. ф.** не утворює єдиної філософської школи, можна виокремити декілька самостійних шкіл: Віденський гурток, Львівсько-Варшавська школа, Кембриджська філософія аналізу та ін.

Особливості стилю аналітичної філософії:

- намагання розглядати і розв'язувати філософські проблеми шляхом філософського аналізу мови (*лінгвістичний поворот* у сучасній філософії);
- активне застосування методів і засобів сучасної логіки;
- використання чіткої філософської термінології, яка вводиться і визначається логічно коректним чином;
- високі вимоги до ясності та чіткості аргументації, що використовується для обґрунтування філософських положень.

Основні представники: Г. Фреге, Б. Рассел, Дж. Мур, Л. Вітгенштейн, Р. Карнап, К. Поппер, У. Куайн, Д. Девідсон, Н. Гудмен, Дж. Остін, Х. Патнем, Г. Райл, Дж. Сьорл, П. Стросон та ін.

Аналіз — (1) (у широкому розумінні) процедура мисленого або реального розчленування досліджуваного об'єкта (явища, процесу) на складові частини з метою прояснення відношень між ними та їх властивостей; (2) (в аналітичній філософії) — переведення висловлювання в інше словесне вираження, з метою прояснення його значення, з'ясування логічної форми, структури явища.

Аналітичний метод — метод дослідження і вирішення філософських проблем, що ґрунтується на виявленні логічної форми досліджуваної проблеми шляхом її інтерпретації в рамках певної знакової (логічної) системи. Метою такого аналізу є прояснення сутності філософської проблеми і подолання труднощів, що витікають з формулювання проблеми у повсякденній мові.

Безсмысленні висловлювання (Р. Карнап) — висловлювання, що не є правильно сформульованими реченнями, а лише нагадують їх за формою, але при цьому не можуть бути верифіковані (наприклад, «білий голос світить»). Філософські висловлювання, що є загальними, на кшталт «в основі всього сущого лежить матерія» чи «знання — це благо», також не можуть бути зведені до *протокольних висловлювань*, що фіксують певний факт, тому всі вони належать до безсмыслених. Таким чином *неопозитивісти* оголосили безсмысленими всі висловлювання, що стосуються метафізики чи моралі, а завданням філософії визначили прояснення мовних виразів.

Верифікація — критерій демаркації, сформульований представниками Віденського гуртка, згідно якого всі наукові твердження в принципі можуть бути безпосередньо зіставлені з емпіричними даними і підтверджені ними. Твердження, що не можна звести до такого, що робить можливим емпіричну перевірку, не є науковим. Альтернативним до **В.** критерієм демаркації наукового знання є *фальсифікація*.

Відкрите суспільство (К. Поппер) — повністю демократичне суспільство, громадяни якого відкидають нобґрунтовані суспільні табу і приймають рішення, опираючись на власний інтелект та критичне мислення, а також виходячи з домовленостей, досягнутих у ході обговорення. **В.с.** протиставляється закритому суспільству, стосунки громадян якого регулюються системою заборон і приписів, які неможливо порушити (родоплемінні, тоталітарні суспільства). У закритому суспільстві громадянин завжди

знає як правильно чинити і це знання не потребує від нього інтелектуальної активності.

Джастифікаціонізм — позиція в методології науки, згідно якої наукове знання складається з певної множини базисних речень, що вважаються обґрунтованими, і логічних наслідків з них. Базис наукового знання можуть складати самоочевидні істини, аксіоми, апріорні ідеї, емпіричні дані. З точки зору *неопозитивізму*, базисом науки виступає сукупність *протокольних висловлювань*, що презентують емпіричні факти.

Епістемологічний фундаменталізм — методологічна настанова *неопозитивізму*, згідно якої емпіричні факти складають непорушний базис науки, з якого індуктивним шляхом можуть бути виведені всі теоретичні наукові твердження, і навпаки, останні можна редукувати (звести) до перших. Якщо ж теоретичні твердження не можна звести до емпіричних, то вони є *безсмысленними висловлюваннями* і їх слід відкинути.

Історицизм (К. Поппер) — термін, уведений К. Поппером для позначення уявлення про існування непорушних об'єктивних законів історичного розвитку. **I.** передбачає визначеність історичного процесу, неухильне проходження суспільством певних стадій розвитку, а отже, і можливість передбачати хід історії. Поняття **I.** було розкритиковане К. Поппером, зокрема його критика спрямовувалась на спростування тези Маркса про неминучу загибель капіталізму.

Конвенціоналізм — настанова в філософії науки, згідно якої наукові поняття є результатом домовленості між вченими. Такі домовленості мають бути узгодженими і внутрішньо несуперечливими, але не зобов'язані відображати реальний світ як він є. А отже, всі несуперечливі наукові і філософські теорії однаково прийнятні, та жодна з них не може бути визнана дійсно істинною. **K.** породжує *релятивізм*.

Критичний раціоналізм — назва філософського вчення К. Поппера та його послідовників, що пропонує нові шляхи вирішення проблем, поставлених неопозитивістами (проблема демаркації, проблема істини, проблема співвідношення емпіричного і теоретичного рівнів наукового пізнання, проблема методу наукового пізнання тощо). Згідно **K.p.** наукова раціональність може бути

досягнута тільки за рахунок всебічної критики. Наслідком такого розуміння раціональності є теза про принципову гіпотетичність наукового знання (*фалібілізм*), адже претензія на остаточної істинності знання суперечить можливості його критики.

Кумулятивізм — настанова в філософії науки, згідно якої історичний розвиток знання відбувається за рахунок поступового додавання нових положень до обсягу вже накопиченого істинного знання. Такий підхід передбачає неперервність і поступовість зростання знання і виключає можливості якісних змін у знанні. **К.** як принцип розвитку наукового знання був поставлений під сумнів *інструменталізмом*, *конвенціоналізмом* та концепцією *наукової революції* Т. Куна.

Лінгвістичний аналіз — філософський метод, що ґрунтується на аналізі звичайної мови. Його прихильники вважають, що виразити різноманітність світу неможливо в рамках штучної ідеальної мови, адже мова є засобом конструювання, а не відображення світу. Представники філософії **Л.а.** зосереджуються на дослідженні функціонування мови у повсякденній комунікації з метою ліквідації непорозумінь, які виникають внаслідок неправильного використання мови.

Представники: Л. Вітгенштейн (пізній), Дж. Мур, Г. Райл, Дж. Остін, П. Стросон.

Метод спроб і помилок (К. Поппер) — метод пізнання, запропонований К. Поппером на противагу індуктивному методу неопозитивістів, що ґрунтувався на спостереженні та аналізі емпіричних даних. На думку Поппера, пізнання починається не зі спостережень, а з постановки проблеми, висування припущень та здогадів щодо пояснення світу. Ці припущення дослідник співвідносить з результатами спостережень і відкидає ті здогади, що були фальсифіковані, замінюючи їх новими припущеннями. Відтак, найкращим науковим методом, за Поппером, є сміливе висування теорій, спроби їх спростувати і тимчасове визнання тих теорій, критика яких виявляється безуспішною на даному етапі розвитку науки. Поппер стверджує, що розвиток наукового знання відбувається еволюційно, за аналогією до розвитку біологічних видів, кожний окремих організм — це спроба: успішна спроба виживає і дає потомство, неуспішна видаляється як помилка природи. По-

дібний підхід до розуміння розвитку знання отримав назву «еволюційна епістемологія».

Методологічний анархізм (П. Фейєрабенд) — підхід, згідно якого у науковому дослідженні допустима будь-яка методологія. Наукова творчість, згідно Фейєрабенду, несумісна з прив'язаністю вченого до одного звичного метода дослідження. У науковому дослідженні допустимо все — звернення до будь-яких ідей, навіть застарілих, чи абсурдних, адже чим більше припущень, тим ширше поле для наукової творчості.

Мовна гра (Л. Вітгенштейн) — система комунікативних домовленостей, якими керуються учасники спілкування. Порушення правил **М.г.** означає вихід за межі конкретної гри. Наприклад, з точки зору астрономії, вирази «Сонце встає» або «Я на сьомому небі від радості» — нісенітниця. Відтак, філософські та наукові системи у *неопозитивізмі* набувають статусу мовних утворень, що мають характер гри, правила якої задані конвенційно (за домовленістю). Таким чином, дослідження правильного вживання слів має на меті подолання філософських помилок, що випливають зі змішання правил різних мовних ігор.

Мовний каркас (Р. Карнап) — сукупність понять і правил, за допомогою яких здійснюється опис певного фрагменту реальності. Представлення фактів та наукових тверджень залежить від образного **М.к.** Найявність різних **М.** значно ускладнює діалог вчених. Т. Кун пов'язує **М.к.** з науковою *парадигмою*, розуміючи його як набір приписів, що дозволяють або забороняють існування певного типу об'єктів або зв'язків між ними.

Наукова революція (Т. Кун) — радикальна зміна парадигми наукового знання, зумовлена накопиченням невіршених протиріч у науці, що проявляється у переході до нових теоретичних та методологічних передумов наукового знання, нових способів спостереження, експерименту, тлумачення емпіричних даних, пояснення, обґрунтування наукових висловлювань і до нового способу організації наукового знання.

Наукова спільнота — група вчених, які отримали подібну професійну підготовку і дотримуються подібних загальних теоретичних принципів. Наукова спільнота визначається *парадигмою* (Т. Кун) або науково-дослідницькою програмою (І. Лакатос).

Науково-дослідницька програма (І. Лакатос) — сукупність загальних ідей та принципів, які залишаються незмінними на всіх етапах наукового дослідження. Програма прогресує, якщо її теоретичний розвиток дозволяє передбачувати нові явища, які отримують емпіричне підтвердження. Програма регресує, якщо її теоретичні пояснення відстають від емпіричного матеріалу.

Компоненти науково-дослідницької програми:

- ядро програми: сукупність концептуальних, онтологічних та методологічних припущень, які залишаються незмінними у всіх теоріях програми;
- захисний пояс програми: сукупність допоміжних гіпотез, що захищають ядро від фальсифікації і можуть змінюватися від теорії до теорії;
- позитивна і негативна евристики: методологічні правила, що сприяють позитивному розвитку програми і обмежують множинну можливих шляхів дослідження.

Неопозитивізм (логічний позитивізм, логічний емпіризм) — раціональний сциєнтистський напрямок філософії ХХ ст., представники якого позиціонують себе як «сучасні емпірики» і вважають, що наукове знання досягне лише в межах конкретних наук, які спираються на емпіричні факти. З точки зору **Н.** процес пізнання доступний логічному дослідженню лише внаслідок вираження його у мові, тому неопозитивісти у більшості зводять філософію до логічного аналізу мови (формальної або буденної), таким чином відкидаючи практично всю традиційну філософську проблематику. Відтак, своє завдання вбачають у тому, щоб видалити з науки всі *безсмысленні висловлювання* і псевдопроблеми, що виникають у результаті неправильного використання мови. На думку **Н.** філософія — не наука, а певного роду аналітична діяльність з метою відшукання смислів понять і висловлювань конкретних наук. Формальна логіка є методом такої філософії.

Особливості:

- виключна орієнтація на науку;
- емпіризм у теорії пізнання;
- індуктивізм в логіці та методології;
- визнання метафізичних висловлювань безсмысленними;
- розробка «ідеальної» мови науки;
- *верифікація* як критерій осмисленості висловлювання;
- *епістемологічний фундаменталізм*.

Представники: Львівсько-Варшавська Школа, Берлінська школа, Віденський гурток: М. Шлік, Р. Карнап, О. Нейрат й інші.

Неспівмірність теорій — теза, що протиставляється *кумулятивізму* і передбачає не розвиток, а зміну знання, в процесі якого одна *парадигма* змінює іншу, причому *парадигми* не можна раціонально співставляти. Вибір між *парадигмами* здійснюється за психологічними та світоглядними настановами.

Нормальна наука (Т. Кун) — період існування наукового знання, коли в науці домінує певна *парадигма* і стає можливим *кумулятивний* розвиток знання. З часом *парадигма* втрачає здатність задовільно пояснювати нові факти, накопичуються неточності та невирішені питання, що приводить до кризи в науці, а згодом і до *наукової революції*; з'являється нова теорія, що завойовує популярність і стає новою *парадигмою*.

Парадигма (Т. Кун) — (1) теорія, якої дотримується більшість вчених в рамках *нормальної науки*. Для того, щоб стати **П.**, теорія має бути: а) безпрецедентною, щоб поглинути альтернативи; б) достатньо відкритою, щоб в її межах можна було відшукати проблеми для подальших досліджень. (2) Набір правил та принципів, якими керується наукова спільнота для постановки завдань, пояснення та інтерпретації результатів. У такому розумінні термін «**П.**» можна замінити терміном «дисциплінарна матриця».

Позитивізм — загальна назва для філософських вчень ХІХ – першої третини ХХ ст., що визнають єдиним джерелом наукового знання емпіричні дослідження і заперечують науковість метафізичних пошуків. Позитивісти відмовляються від вирішення філософських проблем, вважаючи їх ненауковими «псевдопроблемами», натомість пріоритет надається результатам конкретних наук, особливо природничих.

Особливості:

- зведення філософії до науки або до філософії науки;
- ототожнення пізнання з наукою;
- пріоритет теорії пізнання над онтологією та емпіризмом у теорії пізнання;
- визнання первинності методу природничих наук і необхідності його поширення на соціальні сфери;
- віра в науковий прогрес як засіб вирішення проблем людства.

У розвитку **П.** виокремлюють три періоди: **Перший позитивізм** — 30 роки XIX ст. (О. Конт, Дж. Ст. Мілль, Г. Спенсер); **Другий позитивізм** або емпіріокритицизм — рубіж XIX–XX ст. (Р. Авенаріус, Е. Мах); **Неопозитивізм** або логічний позитивізм — 20–50 роки XX ст. (Віденський гурток).

Постпозитивізм — сукупність філософських концепцій, що відходять від ідеї емпіричного обґрунтування науки і приходять на зміну неопозитивізму. **П.** вже не є позитивізмом і відкидає більшість його основ. Постпозитивісти оголосили емпіричне підґрунтя науки результатом домовленості між вченими (конвенції), відмовилися від уявлення про науку як процес цілеспрямованого пошуку істини, натомість почали розробляти уявлення про наукове знання як часткову інтерпретацію істини. Основною характеристикою **П.** є наявність різноманітних методологічних концепцій та їх взаємна критика.

Особливості:

- ідея незавершеності знання, *фальшібілізм*;
- критика класичної раціональності;
- звернення до історії науки;
- аналіз природи наукового знання та побудова моделей його розвитку;
- розмитість межі між теоретичним і емпіричним рівнями пізнання;
- розмитість межі між наукою та філософією.

Представники: К. Поппер, Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, М. Полані, С. Тулмін.

Принцип економії мислення (Е. Мах, Р. Авенаріус) — підхід, згідно якого необхідно прагнути досягати максимуму знання за допомогою мінімуму пізнавальних засобів. Науковець має здійснювати ясний і повний опис досліджуваних явищ, що робить непотрібним повторний досвід. Наука має стати способом мислення репродукувати і передбачати факти, тим самим економлячи мислення. Прикладом реалізації **П.е.м.** є «бритва Оккама»: не варто примножувати сутностей без необхідності.

Проблема демаркації — проблема пошуку методів і критеріїв відокремлення наукового знання від ненаукового, подолання метафізики. *Неопозитивізм* у якості критерія демаркації визнавав

верифікацію (Віденський гурток), пізніше у такій якості було висунуто *фальсифікацію* (К. Поппер).

Проліферація (П. Фейєрабенд) — настанова філософії науки, згідно якої успішний розвиток науки має забезпечуватися розмноженням конкуруючих теорій, які виключають одна одну. За Фейєрабендом, без певного рівня **П.** і наявності навіть найбільш неймовірних теорій, прогресивний розвиток науки неможливий.

Протокольне висловлювання (висловлювання спостереження) — висловлювання, що виражає чисті чуттєві сприйняття суб'єкта. Істинність **П.в.** незаперечна, оскільки воно фіксує дійсний стан речей, доступний безпосередньому спостереженню. **П.в.** утворюють емпіричний базис науки.

Ріст знання (К. Поппер) — схема, за якою відбувається наближення до істини: Проблема → Теорії, здатні її вирішити (гіпотези) → Критика теорій (спростування гіпотез) → Нова проблема. Модель розвитку знання, що ґрунтується на «виживанні» найбільш адекватних гіпотез, Поппер назвав «еволюційною епістемологією».

Теоретична навантаженість фактів — установка *постпозитивізму*, згідно якої результати емпіричних досліджень залежать від теорії, в рамках якої проводиться дослідження. Для встановлення фактів завжди потрібна певна теорія, засобами якої будуть проінтерпретовані факти. Зміна теорії нерідко приводить до зміни фактуального базису науки. Уявлення про **Т.н.ф.** було висунуте постпозитивістами на противагу позитивістському уявленню про те, що факти утворюють емпіричний базис науки (*епістемологічний фундаменталізм*).

Третій світ (К. Поппер) — «універсум» об'єктивного знання, створюється людиною, але починає існувати окремо від неї, — це світ мови, теорій та міркувань, світ знання та науки, що існують незалежно від тих, хто їх розробив. Хоча Поппер розглядає певну модель світобудови, вона не є онтологічною моделлю: I світ: світ фізичних об'єктів; II світ — світ станів свідомості; III світ — світ об'єктивного змісту мислення, світ наукових ідей, поетичних думок і творів мистецтва.

Трьох стадій закон (О. Конт) — закон, за яким, на думку О. Конта, розвиваються основні людські уявлення: (1) теологічна стадія, коли фундаментом пояснення явищ виступає пряма і неперервна дія вищих сил; (2) метафізична стадія, етап створення абстрактних сутностей; (3) позитивна стадія — наукове розуміння явищ, що розкриває внутрішні причини явищ та природні закони, поєднуючи міркування зі спостереженням. Конт стверджує, що кожній стадії відповідає певна концептуальна система або філософія, які послідовно змінюють, виключаючи одна одну.

Фалібілізм — настанова постпозитивізму, згідно якої будь-яке наукове знання принципово не може бути остаточним і завершеним, а є лише проміжною інтерпретацією істини, що згодом може бути замінена кращою інтерпретацією. **Ф.** орієнтує на постійний пошук істини, а не на володіння нею.

Фальсифікація — критерій демаркації, сформульований К. Поппером, згідно якого загальні наукові положення не можна остаточно верифікувати, але можна фальсифікувати. Науковою визнається теорія, передбачення якої в принципі можуть бути спростовані досвідом. Якщо ж теорія передбачає наслідки, які принципово ніколи не зможуть бути спростовані — вона не є науковою, адже у такому випадку теорія проголошує істину в останній інстанції, що суперечить науковому духу, самій сутності науки.

Фізикалізм — переконання, що всі висловлювання емпіричних наук в принципі можуть бути зведені до висловлювань фізики. Соціальні, біологічні чи психічні явища, згідно з таким підходом, розглядаються як певні фізичні стани.

Українська філософія

- антеїзм
- антропоцентризм
- братські школи
- громадівський рух
- екзистенційність
- Києво-Могилянська академія
- Київська філософсько-релігійна школа
- Кирило-Мефодіївське товариство
- конкордизм
- кордоцентризм
- любовудріє
- нерівна рівність
- полемісти
- праця
- поступ
- серце
- слово
- слов'янофільство та українофільство
- соборність
- соціалізм
- споріднена праця
- три світи та дві натури
- українська душа
- федералізм
- філософія мови
- філософія національної ідеї
- філософія серця
- хутір
- щастя

Українська філософія — сукупність поглядів загальнокультурного і філософського характеру, що відображають особливості інтелектуальних пошуків українського народу від часів Київської Русі до сучасності. Українська філософія часто представлена художніми творами, повчаннями, літописами чи іншими способами, які явно не відтворюють філософську позицію автора.

Особливості:

- синтетичність, здатність до творчого синтезу ідей світової філософської думки з наданням їм національної специфіки;
- розробка суспільних, морально-практичних аспектів філософії, намагання втілити їх у життя;
- *екзистенційність* та людиномірність — розглядання всього *суцього* крізь призму людських переживань, спрямованість на людину;
- релігійне забарвлення, належність більшості філософських вчень до релігійної філософії;
- естетичний спосіб *філософствування*: прояв філософських ідей у формах, що торкаються не лише *розуму*, а й «*серця*», духовних почуттів, сполучення філософських ідей з символічно-образними формами;
- розробка національної проблематики, визначення місця і ролі української нації у світовій спільноті.

Головна тематика	Особливості	Представники
IX-XII ст. Філософська думка Київської Русі (докласичний період)		
<ul style="list-style-type: none"> - співвідношення: «людина – Бог»; - визначення сутності людини, історії та суспільства; 	<ul style="list-style-type: none"> - складається духовно-практичний тип мислення; - орієнтація на християнський тип культури; - відсутня професійна філософія. 	Климент Смолятич, Кирило Туровський, Митрополит Іларіон, Володимир Мономах.
XVI-XVIII ст. Козаччина. Українське бароко (класичний період)		
<ul style="list-style-type: none"> - співвідношення: «людина – Всесвіт»; - класичні філософські питання онтології, гносеології, етики тощо. 	<ul style="list-style-type: none"> - відбувається формування професійної філософії; - приділяється увага питанням діалектики, логіки, метафізики, натурфілософії; - сприймаються ідей ренесансу, реформації та раннього просвітництва. 	філософи Києво-Могилянської Академії: С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Кониський. Г. Сковорода.
XIX-XX ст. Новітня українська філософія		
<ul style="list-style-type: none"> - співвідношення: «людина – нація»; - ідеї справедливого суспільного устрою; - проблеми мови; 	<ul style="list-style-type: none"> - філософські ідеї представлені літературними творами, хоча розвивається і професійна філософія; - співзвучність з ідеями західноєвропейських філософів XIX-XX ст. 	П. Юркевич, І. Франко, П. Куліш, М. Драгоманов, О. Потебня.

Антеїзм — ознака української філософії; сформульована А. Бичко ідея про нерозривний зв'язок людини з рідною землею. Назва терміну походить від імені персонажа давньогрецької міфології — Антея, сила якого відновлювалась, коли він торкався рідної землі. Зародки ідеї **А.** можна знайти в культурі Київської Русі. Принципу «сродності» Г. Сковороди також близький **А.** Яскравий виразник **А.** в українській філософській думці доби романтизму — П. Куліш.

Антропоцентризм християнський (у філософії Київської Русі) — позиція, згідно якої кожна людина, як праведник, так і грішник, є предметом Божої уваги, зокрема обґрунтовується К. Туровським. Хоча мислитель безперечний пріоритет віддає *Богові*, який є творцем всього сущого, а людину визначає як таку, що перебуває у стані підкорення *Богові*, він водночас акцентує увагу на тому, що весь задум творіння спрямований до вищої мети, якою є людина. *Бог* відкриває істину людині, вказує їй шлях до обожнення, не позбавляючи свободи волі людини у виборі між добром і злом. Виходячи з такої позиції, К. Туровський обґрунтовує співвідношення тіла і душі, відходить від їх абсолютного протиставлення, прагне подолати їх суперечливість. Душа, хоча вона і вторинна за походженням, твориться не із землі, а є витоком Божого Духу. Душа, за Туровським, є життєвим началом людини, від неї витікають добродійні вчинки. Якщо ж душа підкоряється тілесному началу, то це приводить людину до гріха.

Братські школи — освітні осередки при православних церковних братствах, що створювалися для боротьби проти ополячення та впливу уніатів XVI–XVII ст. **Б.ш.** відрізнялися значним демократизмом, у чому протиставлялися католицьким школам єзуїтів; їх учні належали до різних суспільних верств, а програма значно перевищувала середню освіту. Учні вивчали мови: грецьку, тодішню українську, латинську, польську, а також граматику, риторику, піїтику, основи філософії і *богослов'я*, арифметику, астрономію і музику. Особлива увага зверталася на предмети тривіуму: граматику, риторику, діалектику. **Б.ш.** відігравали значну роль у поширенні освіти і культури в Україні, збереженні національної свідомості. Найвідомішими **Б.ш.** були Львівська (1586), Віленська (1592), Мінська (1592), Дубнівська (1604), Замостівська (1606), Брестська (1615), Київська (1615), Луцька (1624) та інші. До видатних діячів братських шкіл віднося-

тється Й. Борецький, Л. і С. Зизанії, К. Сакович, М. Смотрицький, К. Транквіліон-Ставровецький та ін.

Громадівський рух — суспільний рух ХІХ ст., ядром якого стала просвітницька та суспільна діяльність української інтелігенції. Громада являла собою культурно-освітню організацію, що мала на меті популяризацію національної ідеї через видання книг, журналів, проведення вечорів, навчання в недільних школах. Петербурзька громада (1859 р.), Українська громада (1861 р.) та подальші громади головним своїм завданням вважали організацію освіти рідною мовою (заснування шкіл, написання і видання для них підручників, підготовку вчителів тощо); здійснення наукових розвідок в галузі етнографії, мовознавства, історії; підготовку і видання популярних книжок; розробку національної ідеї та визначення місця українського народу у європейській спільноті. Відомими представниками **Г.р.** були М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, П. Чубинський, Т. Шевченко та ін.

Екзистенційність — характеристика способу *філософствування*, що виражає особливий спосіб пізнання через особисте переживання, «пропускання через себе» об'єкта пізнання. **Е.** притаманний українській філософії і характеризує тип мислення, не схильний до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування (див. *схоластика*), що скеровує думку мислителя не до загальних безособових характеристик *буття*, а до індивідуального переживання світу, в якому проявляється людська *сутність*.

Києво-Могилянська академія — навчальний заклад, заснований Петром Могилою, де вперше в Україні філософію викладали окремо від теології. Під такою назвою заклад існував з 1659 до 1817 р. Викладачі академії багато в чому наблизилися до філософських традицій Нового Часу. Курси філософії, які викладалися в академії, торкалися питань емпіричного та раціонального пізнання, свободи волі та моралі, часу, простору та руху. Основні представники: І. Гізель, Г. Кониський, Ф. Прокопович, Г. Щербацький.

Київська філософсько-релігійна школа — осередок філософської думки при Київському університеті, що утворився у ХІХ ст. Представники київської школи виявляють передусім глибокий інтерес до представників німецької філософії, насамперед, Шеллінга, Гегеля, німецьких містиків, а також звертаються до

ідей східної *патристики*. Центральною проблемою для представників школи постає проблема співвідношення *віри* і знання. Прагнучи до синтезу ідей *просвітництва* і романтизму, київські філософи відзначають недостатність *розуму*, акцентують увагу на значенні почуттів, людських переживань у духовній діяльності людини та виступають з критикою філософського матеріалізму. Їхні ідеї згодом одержали свій розвиток у філософії В. Соловйова та його наступників — представників «срібного віку» російської культури. Основні представники: О. Новицький, С. Гогоцький, П. Юркевич.

Кирило-Мefeldiївське товариство — політична організація, створена за ініціативою М. Костомарова в 1846 році в Києві. Товариство ґрунтувалося на християнських та слав'янофільських ідеях, ставило задачу національного і антифеодального визволення України, забезпечення свободи совісті, доступності освіти. Досягнення поставлених цілей товариство планувало за допомогою мирних реформ. Представників товариства єднали зусилля, спрямовані на відтворення образу України та українського народу, усвідомлення його місця в світі, особливостей, що визначають специфіку українського народного духу з-поміж інших народів. Вихідним пунктом, на якому ґрунтуються всі подальші теоретичні розробки, була ідея об'єднання слов'янських народів. Ці ідеї не склали єдиної цілісної *філософської системи*, але утворили ідейно-теоретичний ґрунт для нефілософської діяльності кириломефелдiївців у сфері науки, публіцистики, художньої літератури. Основні представники: М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак, Т. Шевченко.

Конкордизм (В. Винниченко) (від лат. *конкордіа* — узгодженість) — ідея соціального, політичного та економічного солідаризму у філософії В. Винниченка. Філософ приходить до висновку, що всі компоненти людського організму мають бути погоджені між собою і з силами назовні нього, тільки рівновага всіх компонентів (фізичних, психічних, еротичних, природних, суспільних) дає стан, який називається *щаст'ям*. Винниченко називає **К.** системою лікування та реорганізації психічних і фізичних сил індивідуального чи колективного організму.

Кордоцентризм (від лат. *корде* — серце і *центрум* — центр) — характеристика української філософії, основна ідея якої полягає у

зведенні суто людського до духовного, пов'язаного з *серцем*. **К.** передбачає первинність духовного досвіду (містичного переживання, інтуїтивного осягнення) перед раціональним мисленням.

Любомудріє (Г. Сковорода) — розуміння *філософії* як любові до мудрості, способу життя, який ґрунтується на шуканні істини й бутті в істині, житті згідно з нею. Результатом філософування є не знання, а життя, яке будується відповідно до вимог *щастя* людського.

Людиномірність — ознака української філософії, порівняна з *антропоцентризмом*, що полягає в постановці людини в центр всього *буття*, природи, історії; розгляд усіх сфер *буття* крізь призму людського досвіду, переживання. Так, для творчості Т. Шевченка, за висловом Д. Чижевського, характерний антропоцентризм, що проявляється у розумінні природи як підпорядкованої людині, коли, вдивляючись у природу, людина чує і бачить саму себе.

Нерівна рівність (Г. Сковорода) — моральний ідеал Г. Сковороди, що полягає у визнанні людей, з одного боку, рівних перед *Богом*, а з іншого усіх різними між собою, тому що всі мають власну натуру. Мета у всіх людей одна — пізнання *Бога* через себе, але шляхи у всіх різні.

Полемісти — культурні діячі XVI ст., які у гострій літературній формі виступали проти уніатства, ополячення, здирництва церковних ієрархів, закликали до реформи православної церкви. До письменників-полемістів зараховують Г. Смотрицького, Х. Філалета, С. Зизанія, М. Смотрицького, З. Копистенського та ін. Видатним представником **П.** є Іван Вишенський, який закликав до збереження самобутності української культури шляхом звільнення її від зовнішніх впливів. Він спирається на традиції східного містичного християнства, світ божий протиставляє злomu і жорсткому світу, найгіршою частиною якого є місце, де живе український народ, який зрадили світські й духовні поводири, поставивши під загрозу саме існування українського народу. Вишенський проповідує **ісихазм** — цілковите самозречення, усамітнення та відсторонення від мирського, приречення себе на злидні і повевіряння, як єдино можливий шлях воз'єднання людини з *Богом*.

Праця (І. Франко) — творча конструктивна діяльність, що здатна творити і вдосконалювати людську *душу*, вселяти в неї почуття гідності й правди. На це спроможна лише така **П.**, в якій живе громадянська свідомість, яка не тільки виправдовує, а й визначає мету й сенс людського покликання на землі. Головний закон людяності у формулюванні Франка: «неробство — зло, праця — добро». Але жити лише для **П.** неможливо, вважає І. Франко, бо крім **П.** існує внутрішнє благо людини, її творче натхнення, **П.** доповнює пісня, як хліб доповнює книжка.

Поступ (І. Франко) — соціально-філософське поняття, що використовується І. Франком для аналізу розвитку людства. Досліджуючи історію суспільства, Франко приходить до висновку, що (1) не весь людський рід прогресує, деяка частина людства і до сьогодні перебуває у стані, подібному до дикості; (2) **П.** здійснюється хвилеподібно: бувають моменти розвитку і занепаду; (3) **П.** не здійснюється планомірно, а йде подібно до бурі, одні землі обходить, інші зачіпає. Щодо рушійних сил розвитку людського суспільства Франко зазначає, що **П.** людської спільноти не може скеровуватися однією людиною, ані навіть якоюсь однією громадою. На розвиток суспільства, як і природи, впливають два чинники: голод і любов. Голод — матеріальні і духовні потреби людини, а любов — чуття, що споріднює з іншими людьми. Людського *розуму* в числі тих факторів немає, вказує Франко.

Серце — центр людського в людині, що визначає її індивідуальність, неповторність: центр духовного і морального життя людини і, разом з тим, спосіб пізнання, адже, сприйняти **С.**, значить зрозуміти. У **С.** зосереджується досвід, недоступний раціональному осмисленню, але такий, що допомагає пізнавати навколишній світ. Істину можна відкрити не тільки за допомогою *розуму*, але й за допомогою **С.**, тому що істина має й моральний характер. П. Юркевич обстоює погляд на **С.** як осередок духовного життя, яке визначає *сутність* людської особистості. Згідно його поглядів, **С.** є охоронцем і носієм усіх тілесних сил людини, виступає осередком душевного й духовного життя людини, є органом різноманітних душевних хвилювань, почувань, пристрастей, виступає центром морального життя людини, а тому є вихідним пунктом всього доброго і злого у словах, думках і вчинках людей.

Слово — (1) специфічний жанр давньослов'янської повчальної літе-

ратури; (2) в українській філософії часто виступає окремим філософським терміном як символічний посередник між людиною і *трансцендентним* світом. Книга, книжність, володіння С. — невід’ємні складові становлення людини, що відрізняють людину від тварини, адже «Душа безбуковна мертвою є у людині» («Послання» митрополита Никифора до Володимира Мономаха). Упродовж усього розвитку української філософської думки С. вважалося не просто знаком, а символом, що містить потаємний *смысл*, має містичну силу, відкриває шлях до істини, виступає фактором творення і єдності нації.

Слов’янофільство та українофільство — напрями політичної думки ХІХ ст., в основі яких лежить ідея месіанської ролі руського (або саме українського) народу, його релігійної та культурної самобутності, навіть винятковості. Вихідна теза слав’янофілів полягає у ствердженні вирішальної ролі православ’я для розвитку всієї світової цивілізації. Однією з важливих тем роздумів слав’янофілів була тема гармонійного поєднання соборних істин та розсудкових положень, релігійного життя та світської філософії. Вони піддали критиці тезу про існування непримиренної суперечності між релігією та філософією і закликали до створення самобутньої руської філософії як загальної основи усіх наук та духовного досвіду руського народу, намагалися поєднати соборні істини з сучасною їм освітою. Для представників Кирило-Мефодіївського товариства слов’янофільство не було самодостатньою ідеєю і тому звільнення слов’янських народів від феодального гніту вони вбачали досяжним тільки внаслідок їх спільної боротьби. Слов’янофільство Кирило-Мефодіївського товариства відрізнялося від російського варіанту перш за все тим, що при утворенні майбутнього слов’янського союзу вони передбачали, що кожен слов’янський народ повинен мати свою державно-політичну самостійність. Російське слов’янофільство навпаки передбачало, що «слов’янські струмки зіллються в російське море» (О. Пушкін), тому погляди кириломефодіївців іноді називають *українофільством*.

Соборність — методологічний принцип релігійно-філософських поглядів «слов’янофілів», втілення принципу «єдності у множинності», що розкриває не тільки зовнішнє, видиме єднання людей, але й постійну можливість такого з’єднання на основі духовної спільності. С. проявляється у всіх сферах людського життя: в

церкві, в сім'ї, в суспільстві, у відносинах між державами тощо. Вона є результатом взаємодії вільного людського начала («*свободи волі* людини») та божественного начала («*благодаті*»). С. ґрунтується на безумовних, незалежних від зовнішніх форм виразу істин, що забезпечують існування церкви упродовж усієї історії її розвитку. Ці істини — не плід раціональних пізнавальних зусиль людини, а плід її духовних пошуків.

Соціалізм (І. Франко) — найбільш справедливий суспільний лад, якому притаманне усунення суспільної нерівності, крайнього багатства і крайньої бідності, за рахунок передання засобів виробництва (продукційного капіталу) з приватної власності декількох людей у власність загалу. Під впливом теорій Е. Тайлора та Г. Спенсера Франко намагається застосувати положення еволюційної теорії Дарвіна до суспільства, хоча й критикує соціал-дарвіністів за зведення суспільних процесів до боротьби за існування. Крім того, Франко вказував, що С. не можна зводити лише до економічних чинників, а слід враховувати і духовні фактори людини і спільнот, тому соціалістичні ідеї слід доповнити християнською духовністю.

Споріднена праця (Г. Сковорода) — здатність людини до виконання певного виду діяльності, що залежить від її природних нахилів, від «іскри Божої», яку неможливо змінити, бо вона є проявом вічної, невидимої природи людини. Самопізнання має на меті допомогти визначити свою С.п. і знайти своє покликання, в результаті чого все потрібне стане легким, а непотрібне важким.

Три світи та дві природи (Г. Сковорода) — терміни, що розкривають онтологічне вчення Г.С. Сковороди, згідно якого все суще поділяється на три види *буття* («світи»), кожен з яких має дві форми прояву («природи»). I СВІТ: Макрокосм — світ, де живе усе породжене, це Всесвіт. Метою пізнання цього світу є розкриття невидимої природи предметів. Внутрішня *сутність* речей пов'язана з видимою через зовнішню форму, яка визначається мірою, симетрією, пропорцією. II СВІТ: Мікркосм — людина, в якій є два ества: тіло земне і тіло духовне, таємне, вічне. Справжньою людиною можна стати лише усвідомивши, що істинну людину утворює її духовне начало, суть якого є серце — справжня глибина людини. III СВІТ: Світ Біблії — світ символів, які ведуть нашу

думку до розуміння вічної природи. Завдяки символічному світу невидимий світ стає досяжним для сприйняття. Головним світом для Сковороди виступає мікрокосм як посередник між макрокосмом і світом Біблії. Кожен світ має подвійну природу, тобто дві природи: видиму (матеріальну) і невидиму (божественну), зовнішню і внутрішню, тлінну і вічну. Видиме є лише блідю тінню справжнього невидимого світу, вона є минущою, а тому не може бути істинною. Сутністю речей є невидима природа, яка є вічною та незмінною основою всього сущого, *Богом*, який пронизує собою все існуюче.

Українська душа (П. Куліш) — національний дух, основа суспільного розвитку. Має дві сторони: внутрішню — *серце* (почуття) і зовнішню — мислення (*розум*). Внутрішньою стороною **У.д.** пов'язана тільки з Україною, а зовнішньою — з іншими народами. Народний дух є для Куліша індивідуальним виявом *трансцендентної* субстанційної сили, він становить основу спільноти і втілює себе у цінностях народу, закованих у його *мові*. Втрачаючи *мову*, народ губить ціннісні орієнтири. Індивід, обезмовлюючись, позбавляє себе єдиного, даного *Богом*, способу залучення до духовно-культурних традицій народу і, як наслідок, нікчемніє.

Федералізм (М. Драгоманов) — «безначальство» — анархічний лад, в основі якого лежить спілка добровільних асоціацій вільних і рівних осіб з усуненням із суспільного життя авторитаризму, шляхом встановлення самоуправління громад як самостійних соціальних одиниць і регіонів. До таких асоціацій Драгоманов відносив і нації: «Людство є лиш сукупність націй». Нації — історичні утворення; немає незмінного національного характеру, він є результатом історичного розвитку спільноти і тому необхідно мінливий. На думку Драгоманова, федеративна спілка вільних самоврядних громад має явні переваги порівняно з унітарною державою, оскільки створює передумови для вищого ступеня людської свободи.

Філософія мови (О. Потєбня) — вчення, що ґрунтується на ідеях В. фон Гумбольдта про *мову* як діяльність духу, про творення думки *мовою*. Потєбня вказує на те, що *мова* постійно розвивається і є діяльністю, сукупністю мовних актів; стверджує тісний зв'язок *мови* і мислення, показує, що думка виявляє себе через *мову*, а кожний мовленнєвий акт творчий і неповторний, тому процес

спілкування — діалогічний, *розуміння* завжди передбачає і непо-розуміння. Звертаючись до слова-мовлення, Потебня виділяє в ньому зовнішню форму (артикульований звук), зміст (*значення*, думку) і внутрішню форму (зображення). Ця остання визначається своєрідністю народної (національної) *мови* із властивою саме їй перспективою бачення, самотутнім світосприйняттям. Потебня розрізняє *мову* і мовлення, наголошує на тому, що науковому мисленню, представленому прозовою *мовою*, притаманний пріоритет *значення* над образом. Слово тут стає прозорим у міру втрати внутрішньої форми, тим самим воно прагне урівняти себе з поняттям.

Філософія національної ідеї — напрямок суспільно-політичної думки в Україні ХІХ — поч. ХХ ст., у якому втілювалися ідеї романтизму, поєднані з пошуками національної ідеї українського народу, ствердження української національності. **Ф.н.і.** включала різноманітні підходи: від радикального сепаратизму та націоналізму (Д. Донцов) до поміркованого закликати націоналізму специфіку в межах Російської імперії (М. Костомаров). О. Потебня вказував, що особливості національного менталітету формує *мова*, на його думку, проблемою українського народу є відсутність національної свідомості та свідомої праці на користь держави. М. Драгоманов був переконаний, що національність є необхідним будівельним матеріалом усього людства, що український народ має природні дані для самостійного вільного існування, гідний чільного місця у всепланетарному історичному процесі. Для формування національної ідеї, на його думку, потрібно вирішити принаймні два завдання: (1) утвердити в Україні справжню освіту, забезпечити європейський рівень освіченості та культури для народного загалу; (2) докласти зусиль щодо пробудження в народі «розуміння політичних і соціальних справ, політики дня». Яскравим представником **Ф.н.і.** був Д. Донцов, який обґрунтовував націоналізм як органічно притаманне народові прагнення зберегти свою неповторну індивідуальність та духовність, захистити й утвердити свою самотутність. Питань **Ф.н.і.** торкалися також Б. Грінченко, Д. Донцов, М. Драгоманов, Т. Зіньківський, П. Куліш, Ю. Липа, В. Липинський, М. Міхновський, І. Нечуй-Левицький, І. Франко.

Філософія серця — практично-моральна орієнтація християнської української філософії, яка полягає у прагненні віднайти більш

глибоке підґрунтя людського душевного життя, ніж *розум*. Саме «*серце*», з якого народжуються почуття, емоції, переживання є дійсним осередком людської *душі*, а не холодний розсудок. З **Ф.с.** випливає своєрідна гносеологічна позиція, згідно якої емоції та почуття стають шляхом пізнання. Найбільше теоретичне обґрунтування **Ф.с.** в загальнохристиянському сенсі здобула у творчому доробку Памфіла Юркевича. На його думку, релігійне переживання відкриває, що *серце* є глибшою основою душевного життя, ніж *розум*, бо воно містить усю безпосередність *буття*, дарованого *Богом*. Тому підстава релігійної свідомості — в серці людини. У своїй праці «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно зі Словом Божим» Юркевич показує, що автори Святого Письма розглядали серце як центр духовного життя людини, як особливий орган сприйняття *Бога*. Серце, за Юркевичем, визначає індивідуальність людини, її неповторність.

Хутір (П. Куліш) — первісне національне середовище, протиставлене русифікуючій урбанізації, своєрідний заповідник для збереження етносу, а також простір внутрішнього духовного розвитку людини в її єднанні з природою, навіть у поверненні до природного стану, з яким Куліш пов'язує могутня людського *розуму*: розумною є природа, а людський *розум* — розумний остільки, оскільки він природний. Природний стан є альтернативою цивілізації з її технократизмом, занепадом моральності, егоїзмом тощо. За задумом П. Куліша, «хутірська філософія» має поєднати позитивне знання про світ з ірраціональним переживанням незбагненності вищої сили, якою пройняті й природа, й життя людини, і тим самим сприяти погодженню з природою і не зісному цивілізацією повнокровному народному життю. Економічною його підвалиною має служити хліборобська праця на засадах приватної власності та індивідуальної свободи. Вона стане ґрунтом відродження національної еліти.

Щастя (Г. Сковорода) — «мир душевний», доступний всім, що полягає у пізнанні самого себе як образу Божого, адже через свою любов до людини *Бог* дав їй усе необхідне і чим краще людина пізнає саму себе, тим розумнішими і скромнішими будуть її потреби. Для досягнення внутрішнього спокою треба дотримуватися «сродності», спорідненості, жити у злагоді зі своїм характером, з власною природою, не «ламати» власних здібностей і обдарувань.

Російська філософія

- антроподицея
- боголодство
- богошукання
- всеєдність
- добро
- космізм
- ноосфера
- персоналізм
- релігійно-екзистенційна суб'єктивність
- свобода
- Homo faber

Російська релігійна філософія — сукупність філософських вчень Росії XIX — поч. XX ст. (так звана «Срібна доба» російської культури), духовним джерелом яких стало православ'я. У центрі уваги російської релігійної філософії знаходилася тема *Бога і людини*, взаємини між ними; в її межах з релігійних позицій були осмислені *природа людини*, її *свобода*, *смерть* і *безсмертя*; *криза гуманізму*; сенс людської історії; можливість побудови оптимального соціального устрою та ін.

Особливості:

- осмислення кризи світової філософської думки, пошук нових шляхів та парадигм *філософствування*, тяжіння до ірраціоналістичних напрямків європейської філософії;
- критика абстрактності *класичної філософії*, заперечення «відсторонених начал» *буття*, формування особливої *філософії життя*, яка на перший план висувала життєво-практичне начало, протиставляючи його абстрактно-теоретичному;
- визнання об'єктивної єдності людини, природи, космосу і *Бога*, єдності *життя*, історії та пізнання;
- екзистенційно-персоналістські акценти у *філософствуванні*, духовна, антиутилітаристична спрямованість думки;
- спроби поєднати індивідуальне та суспільне, відшукати компроміс між західним індивідуалізмом та марксистським колективізмом;
- аналіз проблеми «руського духу», розгляд особливостей російського менталітету та національної самобутності.

Представники: М. Бердяєв, С. Булгаков, М. Лоський, В. Соловйов, М. Федоров, С. Франк, П. Флоренський, Л. Шестов та інші.

Антроподицея (М. Бердяєв) (від грец. *антропос* — людина і *діке* — справедливість) — виправдання людини; термін, запропонований М. Бердяєвим на противагу лейбніцевській *теодицеї* (виправданню *Бога*), адже, на думку російських філософів межі XIX–XX ст., *Бога* і релігію можна пояснити тільки через людину. **А.** відображає антропологічний акцент російської релігійної філософії початку XX ст., що ґрунтується на спробах осмислити християнство у його поєднанні з новітніми філософськими вченнями: *філософською антропологією, екзистенціалізмом, персоналізмом, філософією життя*. Закликаючи до побудови **А.**, Бердяєв наголошує на необхідності створення філософії на основі *онтології* людської суб'єктивності, на противагу науковій європейській філософії, що зосереджується на *гносеології*.

Боголюдство (В. Соловйов) — одухотворення людства, поєднання людини з *Богом*. Світову історію В. Соловйов поділив на два періоди: (1) рух людства до Христа і (2) рух від Христа до деякої гіпотетичної Вселенської церкви, що знаменує собою людство, воз'єднане зі своїм божественним началом за посередництва Ісуса Христа. Змістом історичного процесу філософ вважав утілення **Б.** Важливо, щоб таке поєднання здійснювалося у масштабах усього людства. Необхідною умовою на шляху до **Б.** є прийняття християнського віровчення. Пізнаючи вчення Христа, людина і людство в цілому йде шляхом свого одухотворення. Такий процес тривалий, але, врешті-решт, людство прийде до торжества миру і справедливості, правди і добротності, коли його об'єднуючим початком стане втілений у людині *Бог*, який переміститься з центру вічності в центр історичного процесу.

Богошукання — релігійно-філософська течія, поширена серед російської ліберальної інтелігенції початку XX ст., в руслі якої здійснювався аналіз ідей та цінностей різних релігій з метою відшукання нового розуміння *Бога*, людини і світу, обґрунтування релігійного смислу культури, відшукання нових шляхів досягнення *Бога* і вирішення суспільних негараздів на основі релігії. Витоками **Б.** стали роботи В. Соловйова, Ф. Достоєвського та Ф. Ніцше. Ідеї **Б.** розвивали М. Бердяєв, С. Булгаков, В. Розанов та ін. З розвитком марксистської філософії в Радянській Росії **Б.** було піддане нищівній критиці.

Всеєдність (В. Соловйов) — ідея, що виражає органічну єдність сві-

тового *буття* та взаємопроникненість його елементів при збереженні їхньої індивідуальності. В онтологічному смислі **В.** являє собою нерозривну єдність Творця і творіння. У гносеологічному смислі **В.** виступає як єдине «цілісне знання», що представляє собою зв'язок емпіричного (наукового), раціонального (філософського) та містичного (релігійно-споглядального) знання, що досягається *вірою* та інтуїцією. В аксіології **В.** трьом іпостасям божественної Трійці відповідають непорушні ідеали Істини, Добра і Краси.

Добро (В. Соловйов) — онтологічно вища *сутність*, що втілюється у індивідуальному бутті людини, в релігії та церкві, історії людства тощо. Смысл життя, людини, суспільства і людства в цілому Соловйов вбачає у здійсненні **Д.**, що володіє такими властивостями: (1) чистота, самозаконність (автономія) — воно не зумовлене нічим зовні; (2) повнота або *всеедність* — воно обумовлює все; (3) сила або дієвість — оскільки **Д.** через все втілюється. **Д.** проявляється перш за все у почуттях жалості, сорому і благоговіння, всі інші людські чесноти можуть бути показані як вказані три.

Космізм — розуміння світу як єдності людини і космосу (найчастіше і *Бога*), визнання взаємообумовленості космічних і земних процесів та загальної цілеспрямованої еволюції живих організмів. М. Федоров сформулював основну ідею російського **К.**: світ і все живе складає систему, що закономірно еволюціонує. Він вказує на необхідність дослідження природи з метою вдосконалення людських органів, оновлення організму, перебудови тіла тощо. Федоров закликає до розширення інтелекту за рахунок розвитку інтуїтивних ресурсів організму для того, щоб розвинути у людини органотворення, притаманне природі в цілому, таким чином досягти безсмертя і освоєння людиною космічних просторів. Російський **К.** поділяється на два напрямки: (1) релігійно-філософський **К.**: М. Федоров, П. Флоренський, С. Булгаков; (2) природничо-науковий **К.**: В. Вернадський, К. Цюлковський, О. Чижевський.

Ноосфера (В. Вернадський) — новий стан біосфери, зумовлений культурною діяльністю людини як потужною геологічною силою, що здатна змінювати обличчя Землі. **Н.** — сфера взаємодії природи і суспільства, в межах якої розумна людська діяльність стає визначальним чинником розвитку. **Н.** утворена діяль-

ністю суспільно організованих розумних істот, з її утворенням загострилася ситуація в біосфері щодо проблеми збереження біосферних процесів, порушення яких приведе до руйнування природних об'єктів. З філософської точки зору, вчення Вернадського стало узагальненням уявлення про єдність людства і природи, про вплив людини на біосферу, про моральну відповідальність вченого за наслідки своєї наукової діяльності.

Персоналізм (у російській релігійній філософії) — філософський напрям, представники якого визнають особистість фундаментальною онтологічною категорією, основним виявом *буття*, в якому воляова активність, діяльність збігається з неперервністю *існування*. При цьому джерело особистості укорінене не в ній самій, а в нескінченному єдиному началі, яким є *Бог*. Завдання орієнтації людини у світі **П.** покладає на релігійну філософію, яка повинна знайти сенс існуючого в узгодженні людського волевиявлення з вищим началом. Людина як особистість може ствердити себе тільки через волю, що переборює і кінецьність життя, і соціальні перешкоди. З позицій **П.** питання про закономірності соціального розвитку вирішується не раціональним шляхом, а завжди виходить з особистості, передбачає спрямування волі, вибір, моральну оцінку. У російській релігійній філософії **П.** розроблявся М. Бердяєвим, Л. Шестовим.

Релігійно-екзистенційна суб'єктивність (М. Бердяєв) — для М. Бердяєва суб'єктивність коріниться в першу чергу у релігійності людини. **Р.-е.с.** тлумачиться ним як вихід людини за власні межі, але не в об'єктивований світ, а у світ трансцендентний. Це рух назустріч один одному двох значимих для нашого світу начал — людського і божественного, що передбачає взаємозв'язок, взаємодію, взаємну потребу одного в іншому, взаємне звеличення: «*Бог* народжується в людині, і людина цим підіймається». За Бердяєвим, *Бог* створює світ, проявляє себе у світі, але не керує ним. Людині *Бог* необхідний як моральний ідеал і надія на спасіння, а *Богу* потрібна людина як грішник, що покаявся і прагне до боголюдського зразка. Правда, досягнути такого результату людина може лише через катастрофу, кінець світу, Страшний суд. У результаті наступить новий світ — вічне царство *свободи* і духу, людське безсмертя. Найбільш повно розглянуті аспекти творчості М. Бердяєва викладені у його

роботі «Про рабство і свободу людини. Досвід персоналістичної філософії».

Світ об'єктивації (М. Бердяєв) — світ, породжений зовнішніми спрямуваннями, коли людина орієнтується не на себе, а на зовнішній світ; це світ необхідностей, в якому обмежена людська *свобода* і творчість, створюється наукоподібною філософією, яка нівелює людську особистість. **С.о.** протиставляється світу суб'єктивації — персоналістичному розумінню філософії, здатному розкрити таємниці *буття* через людську особистість. **С.о.** притаманні такі властивості: (1) відчуженість *об'єкта* від *суб'єкта*; (2) поглинання індивідуального, особистого загальним, безособистісно-універсальним; (3) панування необхідності, визначеності зовні, замикання *свободи*; (4) пристосованість до масивності світу та історії, до посередньої людини, нехтування індивідуальністю.

Свобода (М. Бердяєв) — невід'ємна характеристика особистості, атрибут людського існування. М. Бердяєв інколи вдається навіть до отождоження цих понять, вказуючи, що особистість і **С.** — одне і те саме, особистість якісно визначається рівнем усвідомлення своєї «метафізичної» **С.** Відтак, характеризуючи свою філософію як «найвищою мірою антропологічну», мислитель переконаний, що «поставити проблему людини — означає поставити проблему **С.**». У Бердяєва особистість як «духовне ядро» людини безпосередньо дана їй і водночас постає метою її самовдосконалення, результатом духовного сходження людини. Так людина творить себе як «боголюдську людяність», як Боголюдину, тому саме здатність до творчості та **С.** є для Бердяєва найціннішим в людині, подоланням власних меж, тому й **С.** Бердяєв тлумачить як Істину й Сене, *Бог* є для нього і Духом, і **С.**

Homo faber — термін, уведений А. Бергсоном для позначення людини творчої, здатної створювати штучні об'єкти та інструменти для їх створення. Активно використовується В. Вернадським, який розглядає штучні об'єкти як винятковий вклад людини у світ, що розширює можливості самої людини і зумовлює еволюцію біосфери в *ноосферу*. Вернадський вважає, що творчі здібності людини мають спрямуватися на саму людину і тим самим розширювати раціональну свідомість.

Предметний покажчик

Homo faber, 163

Tabula rasa, 72

А

Абдукція, 124

Абсолютний ідеалізм, 75

Абсурд, 119

Авідья, 17

Авторитарна особистість, 128

Агностицизм, 75

Аксіологія, 9

Алхімія, 58

Аналіз, 136

Аналітична філософія, 91, 135

Аналітичний метод, 136

Анамнезис, 33

Анатман, 17

Антеїзм, 148

Антиномія, 75

Антисцієнтизм, 91

Антроподицея, 160

Антропологічний поворот, 33

Антропоцентризм, 58

Антропоцентризм християнський,
148

Апатія, 33

Апологетика, 47

Апорія, 33

Апостеріорі, 75

Апостеріорне знання, 76

Апріорі, 76

Апріорне знання, 76

Апріорні форми пізнання, 76

Архе, 33

Архетип, 102

Аскетизм, 17

Астіка і настіка, 17

Атараксія, 33

Атеїзм, 84

Атман, 18

Атомізм, 34

Атрибут, 66

Ахімса, 18

Б

Базис, 84

Безсмысленні висловлювання, 136

Благородний муж, 26

Бог, 47

Боголюдство, 160

Богослов'я, 53

Богошукання, 160

Братські школи, 148

Брахман, 18

Буддизм, 18

Бунт, 119

Буття, 34

В

Веданта, 19

Веди, 19

Верифікація, 136

Виправлення імен, 26

Виробництва принцип, 128

Виробничі відносини, 84

Відкрите суспільство, 136

Відповідальність, 119

Відчуження, 76, 84

Віра, 47, 124

Вірту, 58

Вічне повернення, 97

Вічного миру теорія, 66

Волонтаризм, 97

Воля до влади, 97

Воля до життя, 97

Воля світова, 99

Восьмиричний шлях, 19
Вроджені ідеї, 66
Всеєдність, 160
Вчене незнання, 58

Г

Гедонізм, 34
Геліоцентризм, 58
Генезис філософії, 9
Геоцентризм, 58
Герменевтика, 113
Герменевтичне коло, 114
Герменевтичний метод, 114
Герметизм, 59
Гілозоїзм, 59
Гносеологія, 9
Громадівський рух, 149
Гуманізм, 59

Д

Давньоіндійська філософія, 16
Давньокитайська філософія, 25
Дао і де, 26
Даосизм, 26
Дві натури, 155
Дедукція, 66
Деїзм, 60, 66
Детермінізм, 34
Джайнізм, 19
Джастифікаціонізм, 137
Джерело знань, 70
Діалектика, 35, 60, 76, 86
Діалектичний матеріалізм, 85
Добро, 161
Догмати, 48
Догматична метафізика, 77
Досвід, 124
Досконаломудрий, 27
Досократівська філософія, 35
Дуалізм, 67
Душа, 35, 47
Дхарма, 20
Дхарми, 20

Е

Евдемонізм, 36
Ейдос, 38
Екзегеза, 48
Екзистенціал, 119
Екзистенціалізм, 117

Екзистенціалістський марксизм, 128
Екзистенційність, 149
Екзистенція, 119
Елеати, 36
Еліністична філософія, 36
Еманация, 36
Емпіризм, 67
Ентелехія, 42
Епікуреїзм, 37
Епістемологічний фундаменталізм, 137
Епохе, 37
Ерос і танатос, 102
Есхатологія, 48

Є

Єдине, 38

Ж

Життєвий порив, 97
Життєвий світ, 108
Життя, 97

З

Звичка, 124
Знання, 9
Значення, 114
Золота середина, 27

І

Ідеалізм, 9
Ідеальна держава, 38
Ідеація, 110
Ідеологія, 128
Ідея, 38
Ідоли розуму, 67
Іманентне, 54
Індукція, 67
Інстинкти, 102
Інструменталізм, 124
Інтенційність, 108
Інтерпретація герменевтична, 114
Інтерсуб'єктивність, 108
Інтуїція, 98, 119
Інь та янь, 27
Ірраціоналізм, 91
Ісихазм, 151
Існування, 52, 120
Історицизм, 137
Історичний матеріалізм, 85

Історичний тип світогляду, 10
Історія філософії, 9

К

Карма, 20
Картезіанський поворот, 67
Категоричний імператив, 77
Категорії, 38
Категорія, 11
Кієво-Могилянська академія, 149
Київська філософсько-релігійна школа, 149
Кирило-Мефодіївське товариство, 150
Кініки, 39
Класи суспільні, 85
Класична антична філософія, 39
Колективне несвідоме, 102
Конвенціоналізм, 137
Конкордизм, 150
Конституювання, 108
Континентальна філософія, 92
Конфуціанство, 27
Концептуалізм, 49
Концептуальна схема, 124
Коперніканський переворот, 78
Кордоцентризм, 151
Космізм, 161
Космоцентризм, 39
Креаціонізм, 48
Критична теорія суспільства, 129
Критична філософія, 78
Критичний раціоналізм, 137
Кумулятивізм, 138

Л

Лібідо, 102
Лінгвістичний аналіз, 138
Лінгвістичний поворот, 93
Логос, 39
Локаята, 21
Любомудріє, 151
Людина і світ, 11
Людиномірність, 151
Людяність, 28

М

Макіавеллізм, 60
Максима, 78
Марксистська філософія, 83

Матеріалізм, 11
Матеріальне виробництво, 86
Медитація, 21
Метафізика, 39
Метод спроб і помилок, 138
Методологічний анархізм, 139
Механіцизм, 68
Мілетська школа, 40
Містика, 61
Містицизм, 48, 61
Мова, 114
Мовна гра, 139
Мовний каркас, 139
Модус, 68
Мокша, 21
Монада, 68
Монізм, 69

Н

Надбудова, 87
Наддетермінація, 129
Надлюдина, 98
Належне, 52
Натурфілософія, 61
Наука, 11
Наукова революція, 139
Наукова спільнота, 139
Науково-дослідн. програма, 139
Небо, 28
Негативна діалектика, 130
Неомарксизм, 127
Неоплатонізм, 40, 61
Неопозитивізм, 140
Неопрагматизм, 124
Неототалітаризм, 130
Неофрейдизм, 102
Нерівна рівність, 151
Неспівмірність теорій, 141
Нігілізм, 98
Німецька класична філософія, 74
Німецький ідеалізм, 78
Нірвана, 21
Ніщо, 120
Ноезис, 108
Ноема, 109
Ноосфера, 161
Нормальна наука, 141
Ноумен, 79

О

Обов'язок, 28
Одкровення, 49
Одномірна людина, 130
Онтологія, 12
Органіцизм, 61
Очевидність, 109

П

Палінгенезія, 98
Панлогізм, 79
Пантеїзм, 62, 69
Паування принцип, 130
Парадигма, 141
Парадигма філософствування, 12
Патристика, 49
Передрозуміння, 114
Передсвідоме, 104
Переоцінка цінностей, 99
Персона, 103
Персоналізм, 162
Підсвідоме, 104
Пізнання, 13
Піфагорійська школа, 40
Плюралізм онтологічний, 69
Погранична ситуація, 120
Позитивізм, 141
Полемісти, 151
Політія, 40
Постпозитивізм, 142
Поступ, 152
Потік переживань, 109
Прагматизм, 123
Прагматична концепція істини, 125
Прагматична максима, 125
Прагматична функція інтелекту, 125
Практика, 87
Праця, 151
Принцип виробництва, 103
Принцип економії мислення, 142
Принцип задоволення, 103
Принцип реальності, 103
Принцип самоконтролю, 103
Принцип універсального сумніву, 69
Природа людини, 69
Природна настанова, 109
Природне право, 70
Причинність, 70
Проблема демаркації, 142
Проблема самогубства, 120

Проблема універсалій, 50
 Номіналізм, 48
 Реалізм, 51
Провіденціалізм, 50
Продуктивні сили, 87
Проліферація, 143
Просвітництво, 71
Протокольне висловлювання, 143
Психічний детермінізм, 103
Психоаналіз, 104

Р

Раціоналізм, 71
Революція потреб, 131
Релятивізм, 41
Репресивна функція культури, 104
Реформація, 62
Ригоризм, 79
Ритуал, 29
Ріст знання, 143
Річ у собі, 80
Розум, 51
 Практичний розум, 79
 Теоретичний розум, 80
 Чистий розум, 81
Розуміння, 114
Російська релігійна філософія, 159

С

Самість, 104
Сансара, 22
Свідоме, 104
Свідомість, 109
Свідомості рівні, 104
Світ об'єктивації, 163
Світогляд, 13
Свобода, 120, 163
Свобода волі, 51
Сенсуалізм, 72
Середньовічна філософія, 45
Серце, 152
Скентицизм, 41
Слов'янофільство, 153
Слово, 152
Смисл, 114
Соборність, 153
Сократичний метод, 41
Сотеріологізм, 51
Софісти, 42
Соціалізм, 154

Соціальна революція, 87
 Соціальна філософія, 13
 Соціальний біхевіоризм, 125
 Споріднена праця, 154
 Справжнє існування людини, 121
 Стоїцизм, 42
 Структуралістський марксизм, 131
 Структури психіки, 104
 Воно(Id), 104
 Над-Я (Super-Ego), 104
 Я (Ego), 104
 Суб'єкт і об'єкт, 13
 Суб'єкт-субстанція, 80
 Сублімація, 105
 Субстанція, 72
 Суспільно-економічна формація, 88
 Сутнісні сили людини, 88
 Сутність, 52, 121
 Сущє, 52
 Схоластика, 52
 Сцієнтизм, 94

Т

Теїзм, 53
 Текст, 115
 Телєологія, 42
 Теодицея, 53
 Теологія, 53
 Теоретична навантаженість фактів, 143
 Теоретичний антигуманізм, 131
 Теорія суспільного договору, 72
 Теоцентризм, 53
 Трансцендентальне, 80
 Трансцендентальне Я, 109
 Трансцендентальний ідеалізм, 80
 Трансцендентальний суб'єкт, 81, 109
 Трансцендентне, 54
 Трансценденція, 121
 Третій світ, 143
 Третій шлях, 132
 Три перлини, 22
 Три світи, 155
 Тропи, 42
 Трьох стадій закон, 143
 Туїзм, 81
 Турбота, 121

У

У-вей, 29

Українофільство, 153
 Українська душа, 155
 Українська філософія, 146
 Універсалія, 54
 Упанішади, 22
 Утопія, 63

Ф

Фаллібілізм, 144
 Фальсифікація, 144
 Фаталізм, 43
 Федералізм, 155
 Феномен, 81
 Феномен свідомості, 109
 Феноменологічна настанова, 110
 Феноменологічна редукція, 110
 Феноменологічне епохе, 110
 Феноменологічний аналіз, 110
 Феноменологія, 107
 Фізикалізм, 144
 Фіксація переконань, 125
 Філософія, 8
 Філософія епохи Відродження, 56
 Філософія життя, 96
 Філософія мови, 155
 Філософія національної ідеї, 156
 Філософія Нового часу, 65
 Філософія психоаналізу, 101
 Філософія серця, 157
 Філософствування, 14
 Філософська антропологія, 14
 Філософська проблема, 13
 Філософська система, 43
 Форма і матерія, 43
 Франкфуртська школа, 132
 Фрейдомарксизм, 132

Х

Характер соціальний, 133
 Хутір, 157

Ч

Чарвака, 23
 Чисті структури свідомості, 111
 Чотири благородні істини, 22

Щ

Щастя, 157

Персоналії

А

Абеляр П'єр 46, 49
Августин Аврелій 46, 49, 50
Авенаріус Ріхард 67, 72, 142
Адлер Альфред 101, 103
Адорно Теодор 127, 130, 131, 132
Аквінський Фома 46, 51, 52, 66, 70
Альберт Великий 52
Альтюсер Луї 127, 129, 131, 132
Анаксагор 32, 35
Анаксимандр 33, 35, 40
Анаксімен 33, 35, 40
Ансельм Кентерберійський 46, 51, 52
Антісфен Афінський 39
Арістипп 34
Арістотель 32, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 59, 72, 92
Афіногор Афінський 47

Б

Барт Ролан 94, 118
Батай Жорж 94
Бекон Роджер 58
Бекон Френсіс 65, 67, 76
Бергсон Анрі 92, 96, 97, 98, 163
Берклі Джордж 9, 65, 67, 72

Бердяєв Микола 118, 159, 160, 162, 163
Бланшо Моріс 94
Блох Ернест 127
Бовуар Сімона де 117, 118
Бодріяр Жак 94
Боецій 80
Боккаччо Джованні 57, 60
Борецький Йов 149
Брентано Франц 107, 108
Бруно Джордано 57, 61, 62
Будда 18
Булгаков Сергій 159, 160, 161
Бьоме Якоб 61, 62

В

Валла Лоренцо 57, 60
Вальденфельс Бернхард 107
Василь Великий 49
Вернадський Володимир 161, 162, 163
Винниченко Володимир 150
Вишенський Іван 151
Вітгенштейн Людвіг 135, 138, 139
Володимир Мономах 147, 153
Вольтер Франсуа 67, 71

Г

Габермас Юрген 127, 132
Гадамер Георг 113, 114
Гайдеггер Мартін 107, 117, 118, 119, 121
Гакслі Томас Генрі 75
Галілей Галілео 59, 68
Гваттарі Фелікс 94
Гегель Георг 9, 35, 43, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 97, 149
Гельвецій Клод 36, 72
Геракліт 32, 34, 35
Гердер Йоганн Готфрід 71
Гете Йоганн Вольфганг 71
Гізель Інокентій 149
Гінпій 42
Гоббс Томас 62, 65, 67, 69, 70, 72
Гогоцький Станіслав 150
Гольбах Поль 70, 72
Горгій 42
Горкхаймер Макс 127, 130, 132
Грамши Антоніо 127
Григорій Богослов Назіанзін 49
Грінченко Борис 156
Гроцій Гуго⁷⁰
Гудмен Нельсон 125, 135
Гулак Микола 150
Гумбольдт Вільгельм 113
Гуссерль Едмунд 38, 107, 108, 110, 120

Д

Данте Аліг'єрі 57, 60
Девідсон Дональд 135
Декарт Рене 58, 65, 66, 67, 68, 69, 72, 76
Делла Вольпе Гальвано 127
Дельоз Жіль 94
Демокріт 32, 33, 34, 35, 36, 37, 56
Дерріда Жак 94
Джемс Уільям 123, 125
Дідро 36, 66
Дільтей Вільгельм 96, 113

Діоген Сінопський 39
Діонісій Ареопагіт 50
Діцген Йосип 85
Донцов Дмитро 156
Достоевський Федір 160
Драгоманов Микола 147, 149, 155, 156
Дьюї Джеймс 123

Е

Екхарт Мейстер 48, 61, 62
Емпедокл 32, 33, 35
Енгельс Фрідріх 11, 83, 85
Енесідем 41, 43
Епіктет 36
Епікур 32, 33, 34, 35, 36, 37, 56
Ермарх із Мітілени 37

З

Зенон Елейський 33, 35, 36
Зенон Кітійський 32, 36, 42
Зизаній Лаврентій 149
Зизаній Стефан 149, 151
Зіммель Георг 96
Зіньківський Трохим 156

І

Ієронім 49, 50
Іларіон Митрополит 147
Інгарден Роман 107
Іоанн Дамаскін 49
Іоанн Златоуст 49

К

К'єркегор Сьорен 92, 117, 120
Кампанелла Томазо 63
Камю Альбер 92, 117, 118, 119, 120
Кант Імануїл 58, 65, 66, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 92
Карен Хорні 101, 103
Карнап Рудольф 135, 136, 139, 141
Касторіадіс Корнеліус 128
Кеплер Леонард 59

Кіпріан Фасцій Цециліан 49
Клервоський Бернар 46, 48
Кониський Григорій 147, 149
Конт Огюст 142, 144
Конфуцій 26, 27
Копернік Микола 57, 59, 61, 78
Копистенський Захарія 151
Корш Карл 127
Костомаров Микола 149, 150, 156
Крістева Юлія 94
Ксенофан 36
Куайн Уїллард 125, 135
Кузанський Микола 57, 58, 59, 60, 61, 62
Куліш Пантелеймон 147, 148, 149, 150, 155, 156, 157
Кун Томас 138, 139, 141, 142

Л

Лакатос Імре 139, 140, 142
Лао-Цзи 26
Левкіш 34, 35
Лейбніц Готфрід 65, 66, 69, 72
Лекур Домінік 131
Ленін Володимир 85
Леонардо да Вінчі 61
Лессінг Готгольд Ефраїм 71
Лефор Клод 128
Липа Юрій 156
Липинський В'ячеслав 156
Ліотар Жак 94
Локк Джон 65, 67, 69, 70, 72
Лоський Микола 159
Лукач Дьєрдь 127
Лукрецій Кар 33, 36, 37
Луллій Раймонд 58
Люгер Мартін 62

М

Макіавеллі Ніколо 58, 60
Макінтайр Рональд 107
Манетті Джаноццо 57

Марк Аврелій 36
Маркс Карл 11, 83, 84, 85, 86, 88, 132, 137
Маркузе Герберт 127, 128, 130, 131, 132, 133
Марсель Габріель 117, 118, 119, 121
Марціан Арістид 47
Мах Ернест 67, 72, 142
Махавіра 19
Мелісс 36
Мерло-Понті Моріс 94, 128
Метродор із Лампсака 37
Мід Джон 123, 125
Мілль Джон 142
Міхновський Микола 156
Монтень Мішель 57, 60
Монтеск'є Шарль-Луї 70, 71
Мор Томас 60, 63
Мур Джорж 135, 138
Мюнцер Томас 61

Н

Нейрат Отто 141
Нечуй-Левицький Іван 156
Никифор Митрополит 153
Ніський Григорій 49
Ніцше Фрідріх 92, 96, 97, 98, 99, 160
Новицький Олександр 150
Ньютон Ісаак 59, 67, 68

О

Оккам Вільям 46, 52
Оріген 46, 50
Ортега-і-Гассет Хосе 117, 118
Остін Джон 125, 135, 138

П

Парацельс 57, 58, 61
Парменід 32, 34, 35, 36, 68
Паскаль Блез 68
Патнем Хіларі 125, 135
Петрарка Франческо 57, 60

Піко делла Мірандола Джованні 57, 60, 61
Піррон 32, 33, 36, 41
Пірс Чарльз 123, 125
Піфагор 8, 32, 35, 40
Платон 9, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 54, 56, 59, 70, 72, 79, 92
Плотін 32, 38, 40
Полані Макс 142
Поппер Карл 136, 137, 138, 142, 143, 144
Потебня Олександр 147, 155
Продік 42
Прокопович Феофан 147, 149
Протагор 41, 42
Птолемей 59
Пулянтцас Ніко 131

Р

Райл Гілберт 125, 135, 138
Райх Вільгельм 133
Рассел Бертран 135
Рікер Поль 113
Робіне Жан Батіст Рене 66
Розанов Василь 160
Роргі Річард 125
Росцелін Іоанн 49
Роттердамський Еразм 60
Руссо Жан Жак 66, 67, 69, 70, 71, 72

С

Сакович Касія 149
Сартр Жан Поль 92, 110, 117, 118, 119, 120, 128
Секст Емпірик 41
Сенека 32, 36
Сковорода Григорій 147, 148, 151, 154, 155, 157
Скот Дунс 46, 52
Смолятич Климент 147
Смотрицький Герасим 151
Смотрицький Мелетій 149, 151

Сократ 32, 33, 36, 39, 41, 70
Соловійов Володимир 150, 159, 160, 161
Спенсер Герберт 142, 154
Спіноза Бенедикт 65, 66, 68, 69, 70, 72
Стросон Пітер 135, 138
Сьорл Джон Роджерс 135

Т

Тайлор Едвард Барнетт 154
Татіан Сірієць 47
Телезіо Бернадіно 57, 61
Тертуліан Квінт 46, 47
Тілліх Пауль 118
Транквіліон-Ставровецький Кирило 149
Тулмін Стівен 142
Туровський Кирило 147, 148

Ф

Фалес 32, 33, 35, 40
Федоров Микола 159, 161
Фейерабенд Пол 139, 142, 143
Фейербах Людвіг 58, 72, 74, 75, 76, 81
Філалет Христофор 151
Фінк Ойген 107
Фіхте Іоганн 74, 78
Фічіно Марсіліо 57, 61
Флоренський Павло 159, 161
Франк Семен 159
Франко Іван 147, 152, 154, 156
Фреге Готлоб 135
Фрейд Зигмунд 101, 102, 104, 105, 132
Фромм Еріх 101, 130, 127, 132, 133
Фуко Мішель 94

Ц

Цицерон 66
Цюлковський Костянтин 161

Ч

Чижевський Олексій 151, 161

Чубинський Павло 149

Ш

Шевченко Тарас 149, 150, 151

Шеллінг Фрідріх 74, 78, 149

Шестов Лев 118, 159, 162

Шиллер Йоганн-Фрідріх 71

Шлейєрмахер Фрідріх 113

Шлік Моріц 141

Шопенгауер Артур 92, 96, 97, 98, 99

Шпенглер Освальд 96

Шпет Густав 107

Шюц Альфред 107

Щ

Щербацький Георгій 149

Ю

Юм Девід 67, 70, 71, 72

Юнг Карл 101, 102, 103, 104, 105

Юркевич Памфіл 147, 150, 152, 157

Юстин Філософ 47

Я

Яворський Стефан 147

Ясперс Карл 117, 118, 119, 120

Література

1. Асмус В.Ф. Античная философия / В.Ф. Асмус. — М. : Высш. школа, 1976. — 543 с.
2. Богомолов А.С. Современная буржуазная философия: учеб. Пособие / А.С. Богомолов. — М. : Изд-во Московского ун-та, 1972. — 658 с.
3. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения : учеб. пособие / А.Х. Горфункель. — М. : Высш. школа, 1980. — 368 с.
4. Гусев В.І. Західна філософія нового часу XVII – XVIII ст. / В.І. Гусев. — К. : Либідь, 1998. — 368 с.
5. История западноевропейской философии: учеб. пособие / отв. ред. Н.В. Мотрошилова. — М. : РАН. Ин-т философии, 1998. — 203 с.
6. Кузнецов В.Н. Немецкая классическая философия второй половины XVIII - начала XIX века / В.Н. Кузнецов. — М. : Высш. школа, 1989. — 480 с.
7. Соколов В.В. Средневековая философия : учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов / В.В. Соколов. — М. : Высш. школа, 1979. — 448 с.
8. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. — 7-е изд., перераб. и доп. — М. : Республика, 2001. — 719 с.
9. Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов — М. : Сов. Энциклопедия, 1983. — 840 с.
10. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии : учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов / А.Н. Чанышев. — М. : Высш. школа, 1981. — 374 с.

Д о в і д к о в е в и д а н н я

Абдула Андрій Іванович

Козаченко Надія Павлівна

Панафідіна Оксана Петрівна

Історія філософії в термінах

Навчальний посібник

Формат $60 \times 84 \frac{1}{16}$. Ум. друк. арк. — 10,03.

Тираж 100 пр. Зам. № 0015.

Видавець і виготовлювач:

Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ
«Криворізький національний університет».

50086 м. Кривий Ріг, просп. Гагаріна, 54.